

KÜLTÜR EVRENİ

UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

Yaz/Summer/Лето 2012 • Yıl / Year / Год 4 • Sayı / Number / Число 13

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

ISSN: 1308-6197

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/7 Bakanlıklar-ANKARA

Tel: 0090.312 4259353 – kulturevreni@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN•Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY•Dr. Yaşar KALAFAT

Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU•Prof. Dr. Taciser ONUK•Prof. Dr. İsmail PARLATIR

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU•Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Kültür Ajans Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.kulturevreni.net

Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Abone Bedeli / Subscription Price

Baskı Tarihi/ Press Date

15 Aralık 2012

Baskı / Pres / Типография

SAGE Yayıncılık Rek.Mat.San.Tic.Ltd.Şti.

Kapak Resmi:

Alman hattat Andreas Mohr'un yazdığı "Ya Hazreti Mevlâna" Kufi kompozisyonu

Temsilcilikler / Representative / Представители

AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE

e-mail: gabdullazade@rambler.ru Tel: 00994506737860

KAZAKİSTAN

Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

UKRAYNA

Doç. Dr. İryna M. DRYGA

e-mail: idriga@gmail.com Tel: 00380679610301

TÜRKMENİSTAN

Wezir AŞİRNEPESOW

e-mail: wezdip@gmail.com Tel: 0099365681139

KOSOVA

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234

RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA

e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

TÜRKİYE

Ömer ÜNAL

e-mail: h.omerunal@gmail.com

Tel: 00905337706462

Kültür Evreni dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале **Вселенная Культуры** следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Hakem Kurulu

Editorial Board

Консультативный совет – Редколлегия

- Ord. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. İsmayil HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Vasıf MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Byoungduk SOHN (Chongshin University / KORE)
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ingeborg BALDAUF (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)
Prof. Dr. Maria ÇİKİA (Akademia Nauk / GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Maria Pia PADANI (Universita' Ca' Foscari Di Veneza / İTALYA)
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Natalie O. KONONENKO (University of Alberta / KANADA)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Norbert FIRIES (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)

Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)
Prof. Dr. Walter ANDREVS (University of Washington / ABD)
Prof. Dr. Wan-I LIN (National Taiwan University / TAYVAN)
Doç. Dr. Bakıtgül KULCANOVA (Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gloham VATANDOUST (American University of Kuwait / KUVEYT)
Doç. Dr. Iryna M. DRYGA (Bilimler Akademisi / UKRANIE)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC)
Doç. Dr. Mustafa SEVER (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Doç. Dr. Selçuk DUMAN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)

Not : Alfabetik olarak sıralanmıştır.
Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.
К сведению : Следует в алфавитном порядке

• *Kültür Evreni Dergisi'ne T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı abonedir.*

• *Ministry of Turkish Republic Culture and Tourism is a subscriber to Cultural Universe Magazine*

• *Министерство Культуры и Туризма Республики Турция является абонентом на журнал «Kültür Evreni» («Вселенная Культуры»)*

İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Ustad Sənətkar M.S.Ordubadi – 140 (18 May 1872-01 May 1950) Üstad Sanatkâr Memmed Said Ordubadî Master Artist Memmed Said Ordubadî Мастер Слова Меммед Саид Ордубады Prof. Dr. Yavuz AHUNDLU	7
Information Literacy; A Prerequisite For Practicing Information And Communication Technology In Education Bilgi Okuryazarlığı; Bilgi ve İletişim Teknolojileri Uygulamak İçin Bir Önkoşul Eğitim Информационная Грамотность; Предпосылки Для Практикующих Информационные И Коммуникационные Технологии В Образовании Hamzehbeigi Kohnehshahri Taiebeh REZA	17
Moğolca ve Türkçedeki Benzer Sözcükler Üzerine Similar Mongolian and Turkish Words О Похожих Словах В Монгольском И Турецком Языках Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY	24
Vasif Allahverdiyev'in Xor və Simfonik Orkestr Üçün "Yüksək-Yüksək Təpələrə" Türküsi (Odası) Vasif Allahverdiyev'in Koro ve Senfonik Orkestra İçin "Yüksek Yüksek Tepelere" Türküsi (Odası) Ode of Vasif Allahverdiyev "To High – High Hills" For Choir And Symphony Orchestra Ода Васи́фа Алла́хвердиева «На Высокие- Высокие Холмы» Для Хора И Симфонического Оркестра Aytən Raufqızı BABAYEVA	56
Türkî Tillerindeki P~B Benzerlikleri Türk Dillerindeki P~B Benzerlikleri P~B Distribution Line In Turkic Languages Соответствие П ~ Б В Тюркских Языках Doç. Dr. Gulzat Magayiakızı RAEVA	62
İncesu ve Çevresinde Tematik-Tipolojik Halk İnanmaları Themetic Typological Folklore Beliefs In İncesu Environ Тематические Типологические Народные Поверья В Местности Инджесу Dr. Yaşar KALAFAT	68
Comparison Of The Place Of Birds In Rumi's1 Masnavi Ma'navi And Attar's Manteq-Al-Tair Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin Mesnevi'si ile Feridüddin-i Attar'in Mantik'ul Tayr Eserinin Karşılaştırmasında Kuşların Yeri Сравнение Место Птиц В Руми "Маснави С Маънави" И Аттара "Manteq-Аль-Таир" Shapour NORAZAR	76

Anadolu Halk Kültüründe Lokmanhekim İnanışı Belief of Lokman Hekim In Anatolian Folklore Culture Локман Хаким В Культуре Анатолийского Народа Hayrettin İVGİN	80
Tүркілік Рухани Құндылықтарды Репрезентациялау: Ретроспектива- Интроспекция-Перспектива Türklüğün Manevi Değerlerini Yeniden Canlandırmak ve Gelecekte Yapılacak İşleri Belirlemek Representation of the Spiritual Values of the Turkish People: Retrospective-İntrospection- Perspective Репрезентация Духовные Ценности Тюркского Народа: Ретроспектива- Интроспекция-Перспектива Ataş BERİK - Kenjali TOLİSBAY	88
Some Aspects of the Higher Educational Establishments Ratings Use for the Evaluation of the Competiveness of Education Yüksek Öğrenim Kurumlarının Bazı Yönlerine İlişkin Olarak Rekabet Edilebilirliğin Değerlendirilmesinde Kullanılan Kimi Bulgular Vasiliy Vachikovich SHARKGULARİ - Lyazat Nurmakhanovna DEMEUOVA- Gaukhar Bisultanova AMANGALİYEVA	96

**USTAD SƏNƏTKAR M.S.ORDUBADİ – 140
(18 may 1872-01 may 1950)**

ÜSTAD SANATKÂR MEMMED SAİD ORDUBADI

MASTER ARTIST MEMMED SAİD ORDUBADÎ

МАСТЕР СЛОВА MEMMED САИД ОРДУБАДЫ

Prof. Dr. Yavuz AHUNDLU*

Özet

2012 yılı Mehmed Said Ordubadî'nin doğumunun 140. yılıdır. Mehmed Said Ordubadî, Azərbaycan edebiyatında tarihi roman türünün kurucusudur. Bununla beraber büyük bir dramaturg, usta bir gazeteci, fıkra yazarı, iyi bir şair, mütercim ve etkin bir sosyal aydındır.

18 Mayıs 1872 yılında Ordubad'da doğmuş, 01 Mayıs 1950 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Yazıda; Bu ünlü Azərbaycan üstad sanatkârın hayatı ve eserleri incelenmektedir. Yazı üstad sanatkârın doğumunun 140. yılına hasredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: M.S. Ordubadî, yazar, romancı, dramaturg, gazeteci, şair Ordubad

Abstract

2012 in the year of 140th birthday of Mehmed Said Ordubadî. Mehmed Said Ordubadî is the founder of historical novel in Azerbaijan literature. He is also a great dramatist, an experienced journalist, anecdote writer, a good poet, translator and an active social intellectual.

He was born in Ordubad on 18 May 1872 and died in Baku on 01 May 1950. In this paper, which has been devoted to his 140th birthday, life and works of this famous Azerbaijani master artist are studied.

Key Words: M. S. Ordubadî, writer, novelist, dramatist, journalist, poet, Ordubad

---

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi. AZERBAIJAN

Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi olmaqla bərabər, görkəmli dramaturq, mahir jurnalist və publisist, gözəl şair və tərcüməçi, fəal ictimai xadim kimi tanınır.

M.S.Ordubadi 1872-ci ildə Ordubad şəhərində şair Hacıağa Fəqirin ailəsində anadan olmuşdur. Ədib sonralar qələmə aldığı “Həyatım və mühitim” adlı irihəcmli xatirəsində atasının “Şah Abbasın yanında böyük bir mərtəbə qazanmış şair Mirzə Hatəm Ordubadının nəvəsi” olduğunu və 1836-cı ildə doğulduğunu yazır. Anası Nənəqız isə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətinin Dizmar mahalındakı Uşdibin kəndində Pənah adlı bir bağbanın qızı olmuşdur.

M.S.Ordubadi atasının maddi ehtiyac içərisində yaşadığını, buna görə də “Fəqir” təxəllüsünü seçdiyini qeyd edir. Dövrünün qabaqcıl ziyalı olan Hacıağa gənclikdən şeirə həvəs göstərmiş, Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin əsas üzvlərindən olmuş, hətta bir müddət həmin məclisə rəhbərlik etmişdir. Ömrünün son illərində gözləri tutulduğundan ailə daha ağır vəziyyətdə yaşamalı olmuşdur. 1886-cı ildə Ordubadda vəfat etmiş Fəqirin “Gülşəni-irfan” adlı divanı vardır. Fəqirin gözləri görmədiyindən M.T.Sidqi yaxın dostunun divanının tərtibində ona köməklik edirmiş.

M.S.Ordubadi ilk təhsilini məhəllə mollaxanasında axund Şərəbanıdan alır, sonra isə bir müddət şair Mirzə Baxışın məktəbində, 1890-cı ildə isə böyük maarifpərvər M.T.Sidqinin Ordubadda açdığı yeni üsullu “Əxtər” (“Ulduz”) məktəbində oxumuşdur. M.S.Ordubadi bu məktəbdə sevimli müəllimindən biliklə yanaşı, ictimai hadisələr barədə məlumatlar da alır, dünyagörüşü inkişaf edir və yaradıcılığa da həmin vaxtdan – XIX əsrin 90-ci illərindən başlayır.

1901-ci ildən Ordubadda ərbab Rzaqulu Rzayevin ipək fabrikində işləyən gələcək yazıçı ağır iş şəraitinə baxmayaraq, ədəbiyyatdan uzaqlaşmır.

M.S.Ordubadi ana dilində yazdığı şeirləri “Səid Ordubadi”, yəni “xoşbəxt ordubadlı” təxəllüsü ilə yazırdı. Onun “Ədəbiyyat” adlı ilk mətbu şeiri də “Şərqi-Rus” qəzetinin 13 iyun 1903-cü il tarixli 31-cı sayında “Kərbalayi Məhəmməd Hacıağazadə, təxəllüsüSəid Ordubadi” imzası ilə çap olunmuş və bu imza ilə də məşhurlaşmışdır.

Xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq arzusunun ifadəsi olan bu ilk şeirdə müəllifin gələcəyə nikbin gözlə baxdığı aydın görünür.

*Gözüm dur, xabi qəflətdən çıxıb gün aşikar oldu,
Bəhəmdulla şəbi-yelda gedib nisfı nahar oldu.
Dolubdu səfheyi-ələm şüai “Şərqi-Rus” ilə,
Qaranlıq könlümün zülmət sərəsı zərniqar oldu.*

M.S.Ordubadının “Xabi-qəflət” adlı ikinci şeiri də həmin qəzetin 14 dekabr 1903-cü il tarixli 109-cu sayında çap olunmuşdu. Şeirdə xalqın qəflət yuxusundan oyanıb hürriyyət ziyasından bəhrələnməsi, “Yaşa insanca, insanlar tək azad ol əsarətdən” ideyası təbliğ olunurdu.

*Dur, ey qafil yatan könlüm, oyan bu xabi-qəflətdən,
Sənə yoxdur səmər hərgiz bu bica istirahətdən!
Tamamən xalq olub bidar avazi-müəzzindən,
Dur, ey aludeyi-qəflət, göz aç bir dəm kəsələtdən.*

Xatirələrdə daha sonra oxuyuruq: “Şeirlərim “Şərqi-Rus” qəzetində çıxdığı vaxt fabrik sahibi Rzayev qəzeti gətirib fabrikdə mənə göstərib dedi: Çox şadam ki, Ordubaddan da qəzetə yazan vardır. Lakin fabrik sahibinin bu razılığına baxmayaraq, bir müddət sonra mən

axşam işdən çıxdıqda ustabaşı Nağı mənə yaxınlaşdı: Sabah get haqq-hesabını kontordan al! – deyə mənim qovulduğumu xəbər verdi”.

Bundan sonra o, Fərəcovların, Hacı Kərimin, Hacı İsmayılın ipək fabriklərində çalışır. Lakin Səid “Şərqi - Rus” qəzetində şeirlərinin dərc olunmasını özü üçün müvəffəqiyyət hesab edir və şeir yazmağa daha da həvəsləndiyini yazır.

“Gənc Səid bu illərdə mütaliyəyə böyük həvəs göstərir və yaradıcılığını davam etdirirdi. “Şərqi-Rus” qəzetəsində şeirlərim çap olunduqdan sonra mənim şeirə və yazıçılığa olan marağım gündən-günə çoxalardı. Dördüncü illərdə “Qəflət” adlı əsərimi yazırdım. 32 səhifəlik bu əsər 6-cı ilin yanvarında Tiflisdə açılmış “Qeyrət” mətbəəsində çap olundu.

“Qəflət” əsərində mollalardan, müsəlmanların elmsizliyindən bəhs etdiyim

Səd heyf ki, bu xəlqi-dəni vermədi fürsət,

Gözdən götürüm pərdəni kəşf olsun həqiqət –

yazıldığından Ordubad mollaları mənim bəhailiyi təbliğ etdiyimi məscidlərdə camaata deməyə başladılar” (səh.47.)

1907-ci ildə müəllif Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində “Vətən və hüriyyət” adlı ikinci kitabçasını nəşr etdirdi. Buradakı şeirlər ideya-məzmun baxımından “Qəflət”in davamı olsa da, müasirlik ruhu daha qüvvətli duyulurdu. Şair xalqın, Vətənin düşdüyü məhrumiyətlərdən kədərlənir, bu vəziyyətdən çıxış yolları arayırdı. M.S.Ordubadinin qənaətinə görə xalqın xoşbəxtliyi, Vətənin nicatı ancaq hüriyyətə can atmaqda, bu yolda birgə səy göstərməkdə, elmdə, maarifdədir.

“Vətənimizə bir neçə söz”, “Loğmanın vəsiyyəti” və başqa şeirlərində müəllif vətəninə müraciət edərək soruşur:

Bu şeirdə vətənin gözəl təbiəti, ötən quşları təsvir olunmaqla yanaşı, əsrlər boyu yadellilərin bu torpağa sahib olmaq arzusundan çəkinmədiyini, xalqa olmazın əzab-əziyyət verdiyini də qeyd etmişdir. Buna baxmayaraq şair ruhdan düşmür, cəhalət pəncəsində əzilən xalqı mübarizəyə səsləyir və bütün bunların xalqın birliyi ilə aradan qaldırılmasına əminlik hissini ifadə edir.

“Loğmanın vəsiyyəti” şeirində də şair xalqı mübarizəyə səsləyir. Mübarizəsiz xalqa azadlıq verilməz. Azadlıq üçün isə birlik vacibdir.

Baş ver vətən uğrunda gər əbnayi vətənsən!

Baş verməsən insan nə ki, var zaqü zəğənsən!

Ey ol kişi sən ki, vətən əlamı çəkənsən!

Əhsən sənə sən millətə nəzhətli çəmənsən!

Olsun gərək hər fərdi-yaranmışda həmiyyət,

İnsanlara fərz olmalıdır qeyrəti-millət...

Bu şeirlər M.S.Ordubadinin poeziyasının yeni mərhələsindən xəbər verir, Vətənin taleyinin onun yaradıcılıq amalına çevrildiyini təsdiq edir. Təsadüfi deyil ki, ədibin özü xatirələrində bu illərdə vətənçilik ideyasına bağlı olduğunu etiraf edirdi.

Bəli, “Vətən və hüriyyət” məhz vətənçi kimi qələmə alınmışdı. O ki qaldı ədibin “millətçilik, məzhəb, din işləri”nə bağlılığı və sonralar bunun sönməsinə, bizzə, bu etiraf yanlış mövqedən yozulub. Ədibin bu fikirlərinə istinad edib təbii ki, onu panislamist kimi qələmə verməyə çalışıblar. O zaman bundan asan nə vardı ki...

“Qəflət”də əsas etibarilə çıxış yolunu maariflənməkdə, savadlanmaqda görən ədib “Vətən və hüriyyət”də bununla yanaşı, “heysiyyəti-milliyə” yolunda başdan keçməyi təbliğ edirdi.

“Vətən və hüriyyət”də Cavad xanla bağlı məsələlər də diqqəti cəlb edir. Bu barədə ilk dəfə filologiya elmləri namizədi, dasent Sabir Əfəndiyevin “Cavad xan sındı, amma əyilmədi” məqaləsində müasir oxucuya ətraflı məlumat verməsi faydalı və zəruri addımdır. Kitabçanın üz qabığında belə bir qeyd nəzəri cəlb edir: “Qafqazın elfikir və fədakar xan və rəislərindən Vətən, hüriyyət və hüquqi milliyəsi uğrunda canlarından keçən şəxslərə həsr edilir.

Gəncə hakimi Cavad xanın şəxsiyyəti, onun öz xalqına, Azərbaycan torpağına olan böyük məhəbbəti, bu yolda həyatını qurban verməsi həyəcanla təsvir olunur. Məqalədə Cavad xanın arvadı Bəyim xanımın dəfn mərasiminə toplaşanlar qarşısında nitqi haqqında məlumat verilir”.

Bəyimxanım nitqində deyir: “Vətən, xalq yolunda azadlıq mübarizəsi aparana tarix unutmur. Hüriyyət, azadlıq xalqın olumu, ölümüdür. Onsuz yaşamaq, onsuz milli mənlüy saxlamaq qeyri-mümükündür. Ata-baba yoludur bu yol. Uluların bizə nəsihətidir Vətən uğrunda mübariz olmaq...”

Tədqiqatçılarımız isə “Vətən və hüriyyət”də Cavad xan haqqında yazılan şeiri yada salmamış, yalnız əsərə panislamist damğası vurmaqla işlərini bitmiş hesab etmişlər.

“Vətən və hüriyyət” kitabındakı şeirlər içərisində ən parlağı rus işğalçılar tərəfindən Cavad xanın öldürülməsinin 100 illiyi münasibətilə yazılmış şeirdir. Mən elə bilirəm ki, bi şeir M.S.Ordubadinin şeir yaradıcılığının zirvəsi, XX əsrin ilk illərində qələmə alınmış ən qiymətli poetik nümunədir. Mən şeiri bənd-bənd təhlil etmək istəmədim. Şeiri bütünlüklə oxucuların mühakiməsinə təqdim etməklə şairin Şamil və cavad xan kimi qəhrəmanların ölməzliyinə olan inamını göstərmək istədim.

Bu şeir Azərbaycan poeziyasına yeni mövzu və mübariz ruh gətirmiş, M.S.Ordubadinin istedadlı şair mövqeyini təsdiq etmiş, ona böyük nüfuz qazandırmışdır.

İfadeyi-məram

*Şu keçən əyyami-müzlim bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.*

*Eyləyək fəryad, bidar olsun ərvahi-vətən,
Millətin viranə mülkündə quraq ta əncümən,
Səslənür şimdi Cavadxan □ xaki-paki-Gəncədən,
Arqadaşlar, böylə istibdadə tuş olmaq nədən?*

*Şu keçən əyyami-müzlim bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.*

*Şamilin □ □ ətvarına layiq gərək ad eyləmək,
Həzrəti Peyğəmbərin indində dilşad eyləmək,
Qəfqazın viransərasın yeni icad eyləmək,
Milləti qeydi-əsarətdən bir azad eyləmək.*

*Şu keçən əyyami-müzlim bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.*

*Baş verüb azad olunmaqla durub bünyadımız,
Göstərüb bu rahi-paki bizlərə əcdadımız,
Şeyx Şamildir bu kar üzrə bizim ustadımız,*

Arqadaşlar, millətə çatsun gərək imdadımız.

□ Cavad xan məşhur Gəncə xanı adlanan bir zat idi. Şimdiki Gəncə quberniyası məzkur xanın idarəsində idi. Birinci Aleksandrın əsrində Sisyanof adlı generalın təhti-komandasında Rusiya dövləti qoşun göndərüb oğlu Hüseyinqulu xanı özilə nərəbər qətlə yetürüb Gəncəni dəxi fəth eyləmişlərdir. 1804-ümcü ildə...

□ □ Şeyx Şamil Dağıstan ölkəsində istiqlal və hürriyyətini hifzedici bir cəngavər idi. Rusiya ilə 25 il müharibədən sonra Qunib qələbəsində Rusiyaya təslim olub Peterburqa göndərilüb Kaluqa şəhərində sakin idi. 1871-inci ildə Mədəneyi-münəvvərdə vəfat etdi.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Baş götürmək taki insanlartək olsun sayəməiz,
Qırmızı qan olsun hürriyyət üçün pirayəməiz,
Ölməgi lay-lay desün gəhvarə içrə dayəməiz,
Gör nə icraatlar etməkdədir həmsayəməiz.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Bu vətən uğrunda canlar qoydu hər bir qəhrəman,
Qəhrəmanların məzarı üstə qurmaq imtəhan,
Güstucu etmək qubar ilən bulansun asiman,
Millətə lazım degil viranə dönmüş aşıyan.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Müstəbidlərdən müsəvat üzrə almaq ixtiyar,
Əl-ələ vermək vətən uğrunda olmaq cannisar,
Göz baxur islamə andırmaq gərək isbati-kar,
Eyləmək bu millətin əvvəlki şənin paydar.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Arif insanlar gərək bilsünlə hürriyyət nədir,
Rəsmi-hürriyyət nasıldır, qeyrəti-millət nədir?
Ey Səid Ordubadi, səndə bu qəflət nədir?
Gər sən insan olsan, insanlıqda bu zillət nədir?

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.¹

***

---

¹ Vətən və hürriyyət. "Qeyrət" nəşriyyatı, 1907, səh. 1-4.

Yaradıcılığında baş verən dönüş, realizmin güclənməsi, tənqidi motivlərin qabarıq nəzərə çarpması, azadlıq ideyalarının açıq təbliği şairin dünyagörüşündəki inkişafı bağlı idi. Bu yeniləşmənin əks-sədası artdıqca ona qarşı təqiblər də çoxalır. Ordubadda onun evinin axtarılması da təsadüfi deyildi.

Bu münasibət onun aşağıdakı misralarında öz ifadəsini tapmışdır.

Mənə xainlərin bu fitnəsi bir

kari-bicadır...

*Səadət var Vətən uğrunda qurban
olmadan başqa?*

*Səidəm, millətim uğrunda xidmətlər
şüarımdır.*

*Həqiqətbin olub təkfir edilsəm
iftixarımdır.*

Təqiblərdən xilas olmaq üçün M.S.Ordubadi 1907-ci ildə Culfaya köçmək məcburiyyətində qaldı.

Culfa bu illərdə Ordubaddan get-gəlli şəhər idi. Culfa dəmir yolu Təbrizə qədər uzadıldığından buradan Rusiya və Avropaya get-gəl artmışdı.

M.S.Ordubadi Culfadan tez-tez Təbrizə gedir, inqilabi hərəkatın gedişi ilə tanış olur. Səttarxanla görüşürdü, oraya inqilabi ədəbiyyat aparırdı. Ədib ictimai fəaliyyətilə yanaşı bədii yaradıcılığını da davam etdirirdi.

Gənc ədib jurnalda dərc etdirdiyi felyeton və satiraları ilə geniş şöhrət qazanır. M.S.Ordubadi jurnalda çap olunan bəzi şeirlərində “Gül-bülbül” poeziyasına qarşı çıxır, öz böyük sələfi M.F.Axundzadə kimi o da epiqonçuluğu kəskin tənqid edir, “izhari-məhəbbətdən bir qəpik çıxmaz” deyirdi.

M.S.Ordubadinin şeirləri həm açıq imza ilə, həm də “Həmdəmxəyal”, “Bəhayi”, “Məsa”, “Divanə”, “Ruhi-reyhan” və s. kimi gizli imzalarla çap olunurdu. Onun bu illərdəki yaradıcılığında satirik ruh üstünlük təşkil edir. Şairin satiralarında Şərq despotizminin iflası və qadın hüquqsuzluğunun tənqidi də əsas mövzulardan idi.

O, həmçinin “Tərəqqi”, “İrşad”, “Səda”, “Sədayi-həqq”, “İttifaq”, “Tazə həyat” qəzetlərində “Tuti”, “Babayi-Əmir” jurnallarında da çıxış edir.

M.S.Ordubadinin yaradıcılığında mühüm bir qolunu felyetonlar təşkil edir. Ədib “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində dərc olunan bu felyetonlarında dövrün bir sıra mühüm ictimai problemlərinə toxunmuş, gerilik və nadanlığı, zülm və ədalətsizliyi, beynəlxalq imperializmi amansız tənqid atəşinə tutmuşdur.

M.S.Ordubadi Culfada olarkən dram janrında bir neçə əsər yazır.

“Bağ-şah, yaxud Tehran faciəsi” M.S.Ordubadinin ilk dram əsəridir. Əsər 1909-cu ildə qələmə alınmış, bir il sonra “Səda” qəzeti səhifələrində dərc olunmuşdur (1910, № 14, 15, 17, 18).

M.S.Ordubadinin nəşr edilən ikinci dramı “Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təslimi” adlı 4 pərdəli faciədir. Əsər 1914-cü ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində ayrıca kitab halında çap olunmuş, ədəbi mühitdə geniş əks-səda doğurmuşdur. Lakin sonralar əsər barədə dolaşır, hətta bir-birinə zidd fikirlər söylənilmişdir.

Birinci dünya müharibəsi illərində M.S.Ordubadi “Teymurləng və İldırım Bəyazid” pyesini qələmə almışdır. Bu əsərdə də sənətkarın işğalçı müharibələrə kəskin münasibəti aydın nəzərə çarır. Pyesdə müəllif iki hökmdarın – Teymurləng və Bəyazidin simasında

müharibə törədonlərə qarşı etirazını bildirmiş, bu ideya ilə bağlı Bəyazidin oğlu Musa ilə Teymurləngin qızı Zərifə banu arasındakı sevgi xəttini qabarıqlaşdırmışdır. Onlar müharibəyə nifrət bəsləyir, səmimi, saf məhəbbəti hər şeydən yüksək tuturlar.

M.S.Ordubadi nəsr sahəsində də yeni əsərlər yazır. Onun ilk irihəcmli nəsr əsəri “İki çocuğun Avropaya səyahəti” adlanır. Bu roman 1907-ci ildə yazılmış, 1908-ci ildə Bakıda Həşim bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə çıxan “Tazə həyat” qəzetinin bir neçə sayında dərc olunmuşdur.

“İki çocuğun Avropaya səyahəti” sadə kompozisiyaya, yığcam sujetə malikdir. Müəllif 10 məktub vasitəsilə Avropa ölkələrində elm, maarif, mədəniyyətin inkişafını və bu nailiyyətlərin Şərqi ölkələrində, o cümlədən İranda tətbiqini arzulayır. Onun qəhrəmanları həmçinin məşrutə hərəkatı ilə maraqlanırlar.

M.S.Ordubadinin mövzusu İran həyatından götürülmüş, “bir növ “Dumanlı Təbriz”in proloqu olan” (Ə.Sultanlı) “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngməab” əsəri XX əsr Azərbaycan romanının ilk nümunələrindəndir.

M.S.Ordubadinin publisistikası da qiymətli nümunələrlə zəngindir. Onun “Qanlı günlər” əsəri xüsusilə qeyd olunmuşdur. (1911). 1905 –ci ilin qanlı hadisələrini, iki xalq arasında fəlakətlərə səbəb olan toqquşmaları, göyə “ucalmış fəryadları” geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq üçün müəllif belə bir mövzuya müraciət etmiş, hadisələri obyektiv işıqlandırmışdır.

Əsər 245 müxbir məktubu əsasında qələmə alınmışdır. Müəllif bir daha qeyd edir ki, müxtəlif yerlərdə şəxsiqərəzlik və ya mənfəət üçün baş vermiş qətlərin tarixçəsini yazmağa deyil, hadisələrin ümumi gedişini, səbəblərini açmağa çalışmışdır.

O zamankı hadisələr, müəllifin yazdığı kimi, Qafqaz və Rusiya mətbuatından başqa, Avropa və Amerika mətbuatında da bir-birinə zidd əks-səda doğurmuşdur.

Ona görə də müəllif öz əsəri ilə bu ziddiyyətli fikirlərə də münasibətini bildirmişdir.

Əsər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. 80 il sonra yenidən baş verən milli qırğın eyni ssenari ilə davam edir.

M.S.Ordubadi 1920-ci illərdə C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyətini davam etdirir.

M.S.Ordubadi bu illərdə digər mətbuat orqanlarında da fəal iştirak etmiş, cəmiyyətə zidd mənfə halları, beynəlxalq imperializmi kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur.

M.S.Ordubadi 20-ci illərdə bunlarla yanaşı tarixi mövzuda əsərlər yazmaq üçün ciddi hazırlıq görür. Vətənpərvərlik ruhunda çoxlu məqalələr yazır.

Yazıcının arxivində olan qeydlərdən və başqa avtoqraflardan məlum olur ki, o, ən qədim dövrlərdən başlamış müasir həyatımıza qədər Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələlərini müxtəlif janrlarda əks etdirmək istəmişdir. Böyük yazıçıya görə, tarixi romanda xalqın həyatı, xalqın ruhu, xalqın mübarizəsi göstərməli, onun bədii obrazı yaradılmalıdır. Onun fikrincə, yazıçı “...xalqın çətinliklər qarşısında boyun əymədiyini, eyni zamanda, bu mətanətli xalqın mərhəmətlə coşan bir qəblə, təmiz və ülvi bir vicdana malik olduğunu... göstərməlidir”.

M.S.Ordubadi öz tarixi romanlarını yazarkən bir sıra çətinliklərə qarşılaşmışdır. Bunlardan ən başlıcası o illərdə Azərbaycan tarixinə aid dolğun elmi əsərlərin azlığı idi. Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrdan izlənməli, istifadə edilməli nümunələr olmadığından o, janrın nəzəri-estetik prinsipləri barədə düşüncəyə və öz sözünü deməyə də lazım bilmişdir.

Ədib tarixə yalnız olmuş hadisələr toplusu kimi baxmır, gələcək naminə müraciət edir, keçmişdən ibrət dərsləri götürməyi vacib sayırdı.

Görkəmli ədib xüsusən tariximizin müəyyən məqsədlər üçün təhrif olunduğundan ciddi narahatçılıq keçirmişdir.

Ədib öz əsərləri ilə bu sahədəki boşluğu doldurmağa, buraxılmış səhvləri aradan qaldırmağa çalışmış, tarixi keçmişi öyrənməyi vətənpərvərlik və milli iftixar hissini təzahürü hesab etmişdir. O, Azərbaycan tarixini təhrif edən “xain əllər”dən, “gündə birinin vicdanına satılan qələmlər”dən, “birtərəfli yazılan tənqidlər”dən də danışır, xalqımıza qarşı yanlış mövqe tutan müəllifləri tənqid edirdi. Ədib ilk növbədə, tariximizin təhrif olunmasına qarşı mübarizə aparır və öz əsərlərində qələmə aldığı dövrün ictimai ziddiyyətlərini, zamanın ruhunu düzgün işıqlandırmağa çalışırdı. Bu baxımdan M.S.Ordubadinin tarixi hadisələrə və faktlara münasibəti bütün romançılarımız üçün örnəkdir.

M.S.Ordubadinin ilk tarixi romanı “Dumanlı Təbriz” əsəridir. Romanda XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda Səttarxanın rəhbərliyi ilə baş verən azadlıq hərəkatı və onun məğlubiyyətindən sonra xalqın İran şahlığına və xarici imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəsinin onillik dövrü qələmə alınmışdır. Roman 1933-1948-ci illərdə çap olunmuşdur.

Müəllif zəngin tarixi sənədlərlə yanaşı, şahidi olduğu hadisələrdən, şəxsi təəssüratlarından, yaxından tanıdığı qəhrəmanların fəaliyyətindən də bəhrələnmiş, həmçinin sənətkar təəyyülündən məharətlə istifadə etmişdir.

Romanda İranda və Cənubi Azərbaycanda başlanan milli-azadlıq hərəkatının, hər şeydən əvvəl, ölkənin öz daxili ziddiyyətlərindən doğduğu və inkişaf etdiyi ideyası aydın olur. İranda mülkədar-kəndli münasibətinin dözülməz şəkli olması, şahlıq üsulunun çürüməsi, imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasəti xalqın vəziyyətini daha da ağırlaşdırır və o, təcridən kortəbii olaraq mübarizəyə başlayır. Bu mübarizə getdikcə mütəşəkkil şəkli alıb xalq hərəkatına çevrilir.

“Dumanlı Təbriz” romanı yazıçının yaradıcılıq üslubunu və sənətkarlıq məharətini araşdırmaq üçün də zəngin material verir. Əsərin poetikasında əsas vasitələrdən biri kompozisiya dolğunluğu və bitkinliyidir. Kompozisiya əsərin məzmununu, yazıçının ideyaları ilə sıx bağlı olub əsərin ideyasının, tipik xarakter və vəziyyətlərin aydınlaşmasına xidmət edir.

Bədii əsərlərin mərkəzində hadisələrin xronoloji ardıcılığı yox, insan, onun taleyi, arzuları əsas yer tutur. Bunlar vahid kompozisiyada birləşirlər. Kompozisiya bir əsər daxilində müxtəlif hadisələri, insan taleyini birləşdirir. Tarixi hadisələrin gedişi, surətlərin inkişafının verilməsi, xarakterlərin çarpışması kompozisiyanı daha da dolğunlaşdırır.

“Dumanlı Təbriz” romanında kompozisiya çoxplanlıdır. Müəllif romanın əsas ideya xətti olan Təbriz inqilabını və inqilabi hərəkatın məğlubiyyətindən sonra gizli inqilabi komitənin fəaliyyətini əsər boyu nəzərdən qaçırmamışdır. Bu əsas xətlə yanaşı, başqa hadisələr də təsvir olunur. Ümumi süjet xəttinə - ana xəttə köməkçi xətlər qoşulur. Bu yardımçı hadisələr əsas süjet xəttinin daha qabarıq nəzərə çarpmasına şərait yaradır.

Roman çap edildikdən və rus dilinə tərcümə olunduqdan sonra müəllifin ünvanına saysız məktub göndərilməsi, onun oxucular tərəfindən maraqla qarşılandığını göstərir. Uzaq Şərqdən – Vladivostok şəhərindən A.Muras adlı qadın «Azərbaycanfilm» kinostudiyasına göndərdiyi məktubunda əsərin ekranlaşdırılmasını xahiş edir və onun mütləq Azərbaycan sənətkarları tərəfindən yaradılması arzusunı bildirir. O, yazır ki, belə olsa filmdə Azərbaycan ruhu daha qabarıq şəkildə özünü göstərə bilər.

Ordubadi Təbriz inqilabı ilə bərabər, təxminən eyni zaman kəsiyində Bakıda gedən inqilabi hərəkatı əks etdirmək istəyirdi. O, bu dövrün azadlıq mübarizəsini «Gizli Bakı», «Döyüşən şəhər», «Dünya dəyişir» adlı trilogiyada ümumiləşdirmək arzusunda idi. Trilogiyanın I hissəsi kimi düşünülmüş «Gizli Bakı» romanı üzərində də ədib öz yazdığına görə 1927-ci ildən işləməyə başlamışdır.

Bakıda inqilabi hərəkatı qələmə almaq, həm də geniş epik planda əks etdirmək olduqca məsul, çətin, həm də vacib bir məsələ idi. M.S.Ordubadi bu romanları yazmaq üçün müəyyən hazırlıq görmüş, dövrü mətbuatı, inqilabi hərəkata dair arxiv sənədlərini, xatirələri və s. öyrənmişdir. Bunlara baxmayaraq, hər iki əsərdə hadisələr, əsasən, təhrif olunmuş şəkildə əks edilmişdir. Bunun da başlıca səbəbi

M.S.Ordubadinin son tarixi romanı «Qılınc və qələm» əsəridir. Ədib bu romanı yazmamışdan əvvəl qələmə alacağı dövrü ətraflı öyrənmiş, qədim əlyazmaları ilə tanış olmuş, bir sıra məqalə yazmış və çap etdirmişdir.

Əvvəlki tarixi romanlarından fərqli olaraq «Qılınc və qələm» daha qədim dövrə aid idi. Müəllif əsəri yazdığı illərdə XII əsr Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına dair ciddi elmi tədqiqatlar çox az idi. Ona görə də ərəb və fars dillərini bilən müəllifin özünün bu ağır işə girişməsi olduqca əhəmiyyətli idi.

Roman 1939-1941-ci illərdə yazılmışdır. İki hissədən ibarət olan bu irihəcmli roman müəllifin Nizami dövrünə marağının və böyük şairin yaradıcılığına olan dərin məhəbbətinin ifadəsi idi.

Müəllif XII əsrin mürəkkəb ictimai siyasi hadisələri fonunda qüdrətli şairin yaradıcılıq yolunu işıqlandırmaya müvəffəq olmuşdur. Nizami sənəti M.S.Ordubadi üçün əsl məktəb idi. O, «Ədəbiyyatımız və tənqidimiz haqqında» məqaləsində yazırdı: «Nizami müharibələrdən yazmaq istədiyi zaman bir hərbi mütəxəssisi kimi fəthi və qələbəni qazandıra biləcək vasitələri böyük məharətlə təyin edir». Daha sonra isə «... biz Nizaminin əsərlərini oxuduğumuz zaman Azərbaycan məşəllərində yaşayan quşların adını, munis və vəhşi heyvanların xasiyyətini və heykəlini belə görə bilirik» - deyirdi.

Romanın «Xərabət» adlanan ilk fəslində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin başçısı Şəmsəddin Eldəniz yenidən vəfat etmiş. onun oğlu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan isə hakimiyyətə gəlmiş, Təbriz və Marağa torpaqlarını Ağ Süngər Əhmədin əlindən alaraq ölkədə zəfər şadlığı mərasimi keçirir.

Şəmsəddin Eldənizin 1175-ci ildə vəfat etdiyini və romanın son səhifələrində təsvir olunan hadisələrin 1225-ci ildə baş verdiyini nəzərə alsaq əlbəttə, varım əsrlik bir dövrün hadisələrini bütövlükdə, həm də dəqiqliklə əks etdirmək, təbii ki, çox çətinidir. Bunu nəzərə alan M.S.Ordubadi süjet xəttini elə qurmuşdur ki, «Qılınc və qələm» böyük şair və mütəfəkkir Nizaminin həyatını əks etdirən roman olmaqla qalmayıb, dövrün ictimai təzadlarını geniş epik lövhələrlə canlandıran misilsiz sənət nümunəsi kimi ortaya çıxmışdır. Sübhəsiz ki, hadisələrin mərkəzində Nizami dayanır.

M.S. Ordubadi qələmə aldığı dövrün ruhunu və koloritini də öz əsas qəhrəmanının taleyi ilə bağlı şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır. Müəllifin ustalığı ondadır ki, çoxlu mürəkkəb əhvalatları vahid süjet xətti ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdur. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkan da genişliyi və əhatəliliyi ilə nəzəri cəlb edir.

Kəskin ictimai ziddiyyətlər əsər boyu davam edir. Belə bir şəraitdə yaşayan Nizami əsərin əvvəlində dostu, məslək yoldaşı Fəxrəddinə deyir: «İndi ki, qılınc və mizraq işlətməyə, ox və kaman işləri ilə məşğul olmağa həvəsin vardır, onları yaxşı öyrən. Mən də qələm işlərində yüksək mərtəbə əldə etməyə çalışacağam. Bunların ikisi də bizə lazımdır».

Romanda qılıncla qələmin, ağılla gücün ittifaqından söz açılır. Nizaminin dililə deyilən «... biliksiz və siyasi düşüncəsi olmayan adamların silahları da qələbə qazana bilməz. Qəhrəmanlıq yalnız silah deyil, bilik də tələb edir» sözləri müəllif qayəsini mənalandırır.

Ədib Şirvanşahlar və Atabəylər dövlətlərinin saraylarında, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Həmədan, Bağdad şəhərlərində baş verən mühüm hadisələri, onlarla tarixi şəxsiyyəti vahid süjet ətrafında məhəmətlə birləşdirib dövrün dolğun mənzərəsini yarada bilməşdir.

Romanda müsbət və mənfi planda verilmiş tarixi şəxslərlə yanaşı, müəllif təxəyyülünün məhsulu olan surətlər vardır. Ümumiyyətlə, romanda surətlərin sayı 100-dən çoxdur. Müəllif onların hər birini fərdi cizgilərlə canlandırmağa çalışmışdır.

Nizaminin müdrikliyi xalqın, Vətənin ən ağır anlarında daha bariz nəzərə çarpır. Bu səbəbdən də ədib onu daha çox ictimai həyat meydanında göstərməyə üstünlük verir, onun şəxsi qayğıları sanki arxa plana keçir.

M.S.Ordubadinin əvvəlki tarixi romanları kimi, bu roman da rus dilinə tərcümə edilərək müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

M.S.Ordubadi ensiklopedik bilik sahibi idi. Ona görə də onun yaradıcılığının mühüm qollarından birini də elmi-publisist məqalələri və elmi əsərləri təşkil edir.

Ədib bütün yaradıcılığı boyu xalqın mədəni inkişafında mətbuatın roluna yüksək qiymət vermişdir. Hələ 10 avqust 1907-ci ildə «Tazə həyat» qəzetində «Mətbuatımızın inqizarı nədən nəşət edir?» məqaləsində ədib bədii və elmi əsərlərdə xalq həyatına geniş yer verilməsinin əhəmiyyətini xüsusilə nəzərə çarpdırır, öz yaradıcılığı ilə də bunu sübuta yetirirdi. Əsrimizin əvvəllərində dövrü mətbuatda onun zülm və istibdad, müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə, eləcə də ədəbiyyat və sənət, tarix və dil, maarif və mədəniyyət, teatr, musiqi, opera məsələlərinə dair onlarla məqaləsi çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə demokratik mövqedə dayanan ədib ictimai bələlələrin kökünü, səbəblərini açmağa çalışırdı.

Ədibin «Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişindən» başlığı ilə çap etdirdiyi silsilə məqalələri də onun elmi publisistikasında seçimli örnəklərdəndir. «Böyük dövlət adamları» məqaləsində Atabəylər dövləti tarixində Qızıl Arslanın siyasi rolundan, başqa görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyətindən danışılır. Müəllifin arxivində onun Babək, Şah İsmayıl, Səttarxan və b. haqqında məqalələri də saxlanmaqdadır.

M.S.Ordubadi 1920-ci illərdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının öyrənilməsi və nəşri sahəsində də yorulmadan çalışmış, ayrı-ayrı sənətkarlar barəsində bir sıra məqalələr çap etdirmişdir. Onun Xətib Təbrizi, Şəmsəddin Təbrizi, Nizami, Füzuli, Ağaməsih Şirvani, Nişat Şirvani, Vidadi, Vaqif, Fəqir, M.T.Sidqi, Sabir və başqa söz sənətkarları barədə yazdığı məqalələr çoxəsrlik ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi işində qiymətli bir mənbədir.

O, 30-cu illərin sonlarında Nizaminin mühiti, həyatı və yaradıcılığı ətrafında ciddi axtarışlar aparmış, onlarla qiymətli məqalə yazmışdır.

Ədibin bu illərdə publisistikasında Türkiyə haqqında da yazıları diqqəti cəlb edir. «Mustafa Kamal cəbhələrində» («Kommunist» qəzeti, 17 avqust 1920), «Türkiyə və Şərqi məsələləri» («Kommunist» qəzeti, 28 iyul 1921) və s.

M.S.Ordubadinin yaradıcılığı milli mədəniyyətimizi zənginləşdirmiş, onun inkişafında müsbət rol oynamışdır. Xüsusən qüdrətli sənətkar tarixi romanları ilə ədəbiyyatımızda böyük ənənə yaratmışdır.

Ustad sənətkar 1950-ci il may ayının 1-də Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

**INFORMATION LITERACY;
A PREREQUISITE FOR PRACTICING INFORMATION AND
COMMUNICATION TECHNOLOGY IN EDUCATION**

**BİLGİ OKURYAZARLIĞI;
BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ UYGULAMAK İÇİN BİR
ÖNKOŞUL EĞİTİM**

**ИНФОРМАЦИОННАЯ ГРАМОТНОСТЬ;
ПРЕДПОСЫЛКИ ДЛЯ ПРАКТИКУЮЩИХ
ИНФОРМАЦИОННЫЕ И КОММУНИКАЦИОННЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ**

Hamzehbeigi Kohnehshahri Taiebeh REZA*

Abstract

The present era is called Information Society because of some certain specification it includes. People who live in this society must possess some specific expertise in order to have a good life as a citizen.

The first needed expertise for living in information society is information Literacy. Those who possess this skill can gain information adequately, assess the information properly and use the information effectually. The Education System, as the main structure of educating required manpower for society ought to take certain measures, namely preparing teachers for practicing information and communication technology in the process of education, which is followed by formation of information literacy in students. In this way, the students turn to be researchers, analyzers and processors of information. This will lead them to be the producers of knowledge and will provide them a chance to have a good life as citizens in society.

Key Words: Information and communication technology, Education, Learning, Information Literacy, Information Society

Özet

İçerdiği bazı belirli özellikleri nedeniyle mevcut döneme Bilgi Toplumu denir. Bu toplumda yaşayan insanlar bir vatandaş olarak iyi bir yaşam elde etmek için bazı özel uzmanlığa sahip olmalıdır.

---

* İran Eğitim Bakanlığı Eğitim Planlama ve Araştırma Organizasyonu/İRAN

Bilgi toplumu için ilk gereken; uzmanlık, bilgi okuryazarlığına malik olmaktır. Bu beceriye yeterince sahip olan bilgiler, bilgileri doğru değerlendirir ve etkin bir şekilde bilgileri kullanabilir. Eğitim sistemi; ana yapı olarak belli önlemler almalı, eğitim sürecinde gerekli insan gücünü yetiştirmek için, toplumun, yani öğrencilerin bilgi okuryazarlığı oluşumunu takip etmeli, bilgi ve iletişim teknolojileri uygulayan öğretmenler hazırlamalıdır. Bu şekilde, öğrenciler; araştırmacı, analiz ve bilgi işlemcilerle dönüşebilir. Bu onlara, bilgi üreticileri olmak ve toplumda vatandaş olarak iyi bir yaşam sağlamak için bir şans verecektir.

Anahtar Kelimeler: Bilgi ve iletişim teknolojisi, Eğitim, Öğrenme, Bilgi Okuryazarlığı, Bilgi Toplumu

Introduction:

Information Society rose by the early years of the 1970s. New developments of Information and Communication Technology (ICT) facilitated the transition from Industrial Society to information Society. In this era, people turned from Producing to technical works and providing services. This era is known as “Post-Industrial Age.”

The Phrase “Information Society”, as is called by *Alvin Toffler* “The Third wave”, posed in 1980. In the Third wave, information and knowledge replace muscle energy and physical power. Toffler suggests the Operable Knowledge as the main source of the Third Wave.

In information society, pieces of information transform into product and this product act as currency simultaneously. Computers and the Internet are tools which make the Third Wave happen. Therefore, we should accept that information superhighways provide countries the proper opportunity to develop. Societies which are not benefiting from tools and equipments as such are extremely limited in the fields of Business and Science. In fact, expanding informative networks is a step towards joining international communication and beforehand, towards gaining development.

Defining Information Society

Present era is the combination of Information and Communication. It is the time that mankind found itself needful of knowledge, information and communication in order to achieve wisdom. According to the extent of information and high-speed transfer of them via disks, our time is entitled “The Information Age”.

A number of ideologists believe that human race has entered the “Digital Age”, in which all tools, technologies and processes are in digital form. Some ideologists state that this is the “Age of Reality”, because ICT has provided us with powerful equipments to discover the facts. Mysteries of universe and many questions of scientists have been answered with the aid of our state of the art hard-wares and soft-wares. On the other hand, some ideologists say that this is the “Age of Deception”, because of the difficulties that exist in distinction of truth from fraud in cyber space and only with a scientific view and advanced theoretical skills we can test the authentication of achieved information and knowledge.

Information in the information society, not only has economic value, but it is also the foundation of economic. Those who can buy the information and have the ability and

knowledge to use the information can benefit from it. In other words, in this society, information has transformed into product and this product act as currency simultaneously.

Computer was considered to be the symbol of information technology, and Telephone and Television were representing communication technology. These two independent streams joined together by the creation of "Network." i.e. computers connected to each other with the aid of communication - telephone - and created the network. In history of technology, this is a turning point in which two domains of Information and Communication combined and integrated their capacity that led to the ICT Revolution. The Internet is the ultimate result of this convergence.

Looking deeper into this matter, we can learn that ICT have had incontrovertible influences on economy, politics, culture, social life and personal development.

Characteristics of human in Information Society

Malcolm Webb (1999), general manager for Human Resources of PetroFina SA of Belgium, stated in a speech given at the Palermo Conference of the Association of European Universities, In order to survive and grow in the knowledge society, we need the help of well-rounded individuals with strong interpersonal skills who are not looking for a regimented or a controlled environment but are capable of living with uncertainty, keen to try to find solutions to complex problems and committed to lifelong learning.

In the past societies, one person could spend time for studying, learning and gaining experiences and use this knowledge for years. Now a question rises; there is this person who lives in the information Society. He has gained some experiences and skills in the past. Is he able to continue his life without difficulties using the information and stationary skills of the past? Does facing variety of information, make him confused to solve new problems, using old methods? Do new changes force him to take the process of learning again? Is there any need to obtain new abilities?

Some challenges which a person faces in the information society can be listed as below:

- **Rapid changes:** In the information society, one should be able to interact with rapid changes within the society. In past societies, a person used obtained knowledge, while in the information society, methods, skills and tools are continuously changing. Therefore, the fixed information and knowledge cannot be so useful.
- **Variety:** In the information society a variety of Language, Form, Tool and Structure of information exists and one should be able to react properly to this variety.
- **Complexity:** Encountering the Complexity is another characteristic. According to complexity which exists in the information society and noting the mass of information within this society, one should be able to search for desired information while searching in the mass of information.

Regarding these challenges, it can be said that, those with same gained information and skills from the past, will not be able to get along with new society and therefore, they cannot do well in the society, they will be failed in their jobs and will face difficulties in their private life. These characteristics will force the person to face the phenomenon and matters of life in another way. In other words, they got to be literate. But who is literate or educated in this society?

Information Literacy helps oneself to define information requirements, gain information adequately, assess the information properly and use the information effectually, in order to accomplish in a specified goal. We can say that “educated” person in the information society is someone who can recognize the required information and is able to locate, assess, utilize and produce the required information. Factors of literacy can be named as:

- Searching and gaining information and knowledge
- Understanding information and knowledge
- Presenting and explaining concepts, subjects and facts in form of information
- Information transfer

Information literacy provides the chance for students to refer to Scientific methods and use sources of information in the process of learning. Therefore, the students will get these abilities as well:

- They will recognize their information requirements.
- Accurate and complete information will be the basis of wise decision for them.
- They will expand smart searching strategies.
- They will be able to find and utilize sources of information such as Computer, the Internet and other technologies.
- They will be able to assess, organize and process the obtained information.
- They will use processed information in order to take proper decisions.

It can be stated that one of the personal characteristics of someone who lives in contemporary society is possessing information literacy. Although science has developed so much, and it has had certain effects on today’s lifestyle, many people still do not have the information literacy and this matter has made them vulnerable in ordinary life.

Characteristics of Education in Information Society

Education system of any country is affected by physical changes, like any other system or organization. The Education System, as the main structure of educating society, has to equip itself with new technologies. Therefore, utilizing ICT with proper form seems necessary. It is only in this case that an education system turns to be active and dynamic. We can also say that with correct deployment of ICT in education, some concepts of education such as: Teaching-Learning process, assessing, content, etc., will change and experience evolution that will lead to development of education quality.

Comparing some characteristics of traditional learning environments and new learning environments according to table1, we can observe that benefiting from new learning environments comes with optimal usage of ICT. In new learning environments, students are responsible for their learning, and they can manage the process of learning according to their rate of development.

Table 1	
Traditional Learning Environments	New Learning Environments
Teacher-centered Learning	Student-centered Learning
Using fixed methods and guidelines in the process of education	Using various methods and guidelines in the process of education
Using limited media	Using various multimedia
Teaching via Individual activities	Interactive methods of teaching
Information transfer	Information exchange
Passive learning and abstract education	Active, exploratory learning

ICT will provide learners with a vast number of information sources. Moreover, ICT encourages active learning and provides opportunities of interaction between students or students and education experts. In other words, ICT becomes the conductor of education. Using ICT in the process of education has certain outcomes, such as:

- Quality development of teaching-learning process
- Producing equal chances of learning
- Considering individual differences
- Perfection of self and environment

We must consider that, prerequisite of benefiting from ICT in the process of education is possessing skills of information literacy and using these skills properly in the process of education in order to achieve learning objectives, deploy them and employ them in ordinary life. The first step to make students able to use ICT is to provide them with information literacy.

According to statements of American National Association (Zenger, 1992), Schools should accept information literacy as a required skill, and try to create a literate society. Students with information literacy must know how understand ideas and analyze, assess and transfer the information.

Information Society and Modification of Teacher's role

Teachers, as the main asset of the education system, are responsible for educating the vast number of students. Teachers are also responsible for effective usage of technology in order to improve the learning. If they attempt to employ ICT and use it as a catalyst in the education process, it will lead to development of education quality. To do so, teachers ought to be familiar with their new roles, and they should accomplish in that as well.

The role of teacher in new environment of education will not be transferring information anymore. Teachers will facilitate the process of education and they will be the managers of learning activities. In this way, teachers will spend most of their time to support each student or groups of students, and the time they will spend to teach in the class, will be lesser. We can say that, teachers are ready to use technology in their classes, when they are familiar with technology and are aware of this science. It is only in this case that they can employ new technologies in their classrooms and create new methods of teaching, take the class out of old paradigms and connect to other centers of science and education.

Studies show that expert teachers in using ICT, can guide students in learning, and develop skills such as: problem-solving skills, analyzing information and time management, among students.

Hargreaves (1994) believes that traditional methods of transferring knowledge through texts and exercises, will not take the attention of youngsters who are in a media-saturated world. Therefore, teachers must be familiar with evolutions of technology and obtain more knowledge about abilities of new technologies. However, fundamental modifying of teachers' outlook is the main problem. The main challenge of integrating technology in schools and classrooms is related to manpower, not the technology. In order to use new technologies, teachers face sentimental problems that can be listed as below:

- Psychological barriers in relation with employing ICT
- Difficulties of modifying basic educational paradigms
- Resistance to modification
- Lack of self-confidence in employing ICT and Lack of skill (comparing to students)
- Being outdated and not being familiar with rapid changes of hard-wares and soft-wares

It seems that, some teachers find ICT as a threat to their professional experiences. Teacher of future must have a new point of view to this job and a new prospect to definition of teaching and learning.

Effective employment of ICT is not separated from outlook of Learning-Teaching process. The “New” teachers must be open to new changes, encouraging, seek creativity, facilitate and support learning, and create a proper environment for guidance.

The Internet, interactive teaching materials, tools of simulation and educational digital contents are the sources that empower the teachers to provide students with unbelievable vast opportunities for learning more adequately. As a result of employing technologies, students turn to be information seekers, analyzers, problem solvers and people with effective communication power.

Information Society and Modification of student's role

Study projects about information technology in learning have indicated that from the time this technology has entered the education domain, motivation for learning has greatly increased. Benefiting from IT, learners will be able to understand more information in lesser time and also have access to information even outside of classroom.

Characteristics of students are namely:

- Students as information researchers; students check their questions and attempt to research for finding proper answers
- Students as masterminds, analyzers, and information selectors, using proper technology; students assess obtained information and distinguish the correct information from improper one.
- Students as producers of science; In the information society, students are active and produce science
- Students as messengers; students employ technologies and proper media in order to transmit their messages.

- Students as developers of educational technology; students have the ability of using technological tools and mass communication in order to improve their education.
- Student as a responsible citizen in era of information technology; students will act properly in their cultural and social life. Students are responsible with their tasks in the society and respect others and their rights.

It can be concluded that, unique characteristics of information society, requires people with special abilities. The Education System, as the main structure of educating required manpower for society ought to take certain measures, namely preparing teachers for practicing information and communication technology in the process of education, which is followed by formation of information literacy in students. In this way, the students turn to be researchers, analyzers and processors of information. This will lead them to be the producers of knowledge and will provide them a chance to have a good life as citizens in society.

REFERENCES:

1. Imam Jome,T.:2006, Comparative Study of Integrating ICT in general education program of selected counties, Organization of Educational Research and Planning
2. Saeidi,AA.: 2007, Globalization and reformation of Higher Education, 8th Conference of Iranian curriculum studies association, Globalization & Localization Curriculum: Challenges and Opportunities
3. 5th edition of Islamic Republic of Iran's national curriculum, 2011
4. Fardanesh.H.: 2009, Evolution of educational technology in Iran -theory and practice
5. Majidi,Ardavan,Derakhshan,Reza, 2008, Evolution of concept of Literacy in the information society, Guiding Studies of IT Institute, Babolsar,Iran
6. Arkan,A.; 2006, Evolution of communication devices – from the first society to the information society, Pegah Magazine, Vol 213
7. Zeinodini, M.Z. Alipour,V.: 2007, The Role of education curriculum of universities in culture founding of globalization, Paper series of Globalization & Localization Curriculum:, Publication of Mazandaran university Mazandaran, Iran
8. Hasani,F.: 2003, Education in 3rd Millennium- Mechanical & Dynamical Education
9. Bakhshalizade,Hamzebeigi,Ahmadi,Moghimi, (2004), Active Methods of IT-based Learning
10. Baniyasi,A.: (2007), ICT and Excellent Teaching
11. National Educational Technology Standards for Teachers, Second Edition, 2008
12. Online material retrieved from <http://www.unesco.org>
13. Online material retrieved from <http://noorportal.net/PrintArticle.aspx?id=15509>
14. Online material retrieved from <http://ahlulbasar.ir/thread2962.html>
15. Online material retrieved from <http://www.bashgah.net/fa/content/show/6671>
16. Online material retrieved from <http://ahlulbasar.ir/thread2962.html>

MOĞOLCA VE TÜRKÇEDEKİ BENZER SÖZLER ÜZERİNE

SIMILAR MONGOLIAN AND TURKISH WORDS

О ПОХОЖИХ СЛОВАХ В МОНГОЛЬСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY*

Özet

Moğolca ve Türkçe, Ural-Altay Dil Ailesi'nin Altay Kolu'nda yakın akraba iki dildir.

Altay Kolu'nda Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dilleri de Moğolca ve Türkçe'ye akrabadır.

Bu yazıda; iki yakın akraba dil olan Moğolca ve Türkçe dillerinin söz hazinesinde yer alan bazı sözcüklerin tarih içindeki kullanım biçimleri ve anlamları üzerinde yapılmış bir çalışma ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Moğolca, Türkçe, Ural-Altay Dil Ailesi, Altay Kolu, Söz Hazinesi, Akraba Diller.

Abstract

Mongolian and Turkish are two relative languages in Altai Branch of Ural-Altay Language Family.

In Altai Branch, Manchu-Tungus, Korean and Japanese languages also are relative to Mongolian and Turkish.

In this paper, a piece of work is presented in connection with ways of use and meanings on a historical base, of some of the words included in the vocabulary of Mongolian and Turkish languages.

Key Words: Mongolian, Turkish, Ural-Altai Language Family. Altai Branch, Vocabulary, Relative Languages

Moğolca ve Türkçe “*Ural-Altay Dil Ailesi*”nin “*Altay Kolu*”nda yakın akraba iki dildir. Bu kolda Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dilleri de Moğolca ve Türkçe ile akrabadır. Bu akrabalığın dayandığı temellere itiraz eden bazı Avrupalı dilciler varsa da **Prof.**

---

* Dilbilimci. Türkolog. Erciyes Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi. Ankara/TÜRKİYE

Nicholaus Poppe, Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna, Tuncer Gülensoy, Denis Sinor vb gibi pek çok Türkolog, Mongolist ve Altayist dil akrabalığına inanan bilim adamlarıdır.

Bilindiği üzere Türkçenin en eski yazılı belgeleri, Kök Türkler'e ait olup, VIII. Yüzyıldan kalma **Orhun Yazıtları (Abideleri/Anıtları)** adı ile tanıdığımız "**bengü taşlar**"dır. Sayısı altmışın üzerinde olan bu yazıtların dili "eski Türkçe" adı ile bilinir. Kök Türkler'in tarih sahnesinden çekilmesi ile ortaya çıkan başka bir Türk devleti de Uygurlar'dır. Bu Türk kavmi de Kök Türkler gibi uzun yıllar Orta Asya'da hüküm sürmüşler ve yüzlerce yazılı belge bırakmışlardır. Eski Uygurlar'ın papürüs, kâğıt, ipek ve tahtalar üzerine yazdıkları eserler, eski Türkçenin ikinci dönemine ait olup Türkoloji dünyasında "**Uygur Yazmaları**" olarak tanınırlar. Bugün pek çoğu Almanya, Finlandiya, Rusya ve Çin gibi ülkelerin kütüphane ya da müzelerine bulunan bu yazmalar, dil ve kültür malzemesi olarak Kök Türk yazıtlarından farklıdır.

Bu araştırmada iki yakın akraba dilin söz hazinesinde yer alan bazı sözcüklerin tarih içindeki kullanılış biçimleri ve anlamları üzerinde durulmuştur. Böylece Türkçe ile Moğolcanın karşılaştırılması konusunda gençlerimize yol göstermek ve fikir vermektir.

Moğolcaya ilgi duyan genç Türkologların Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından Türkçeye tercüme edilen "**Moğolların Gizli Tarihi**" (Ankara 1948, TTK yayını) ile Prof. Dr. Tuncer Gülensoy tarafından Türkçeye tercüme edilen "**Altan Topçı**" (Ankara 2008, Kültür Ajans yayını) adlı eserlerini de okumalarını ve dip notlarında verilen bilgileri okumalarını öneririm. Ayrıca Prof. Dr. Talat Tekin'in üç cilt olarak yayımlanan "**Makaleler**" adlı kitabındaki bilgileri okumalarını tavsiye ederim.

Kısaltmalar:

An.ağl: Anadolu Ağızları

DLT: Divan-ı Lügatit Türk

ET: Eski Türkçe

Grk: Grekçe

Kırg: Kırgız Türkçesi

Krş: Karşılaştı

Kzk: Kazak Türkçesi

OTAL, 1010: Osmanlıca-Türkçesi Ansiklopedik Lügat

Sansk: Sankritçe

Tib: Tibetçe

Trkm: Türkmen Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi

TTK: Türk Tarih Kurumu

Tü: Türkçe

Uyg: Uygur Türkçesi

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
tügel		dağıtma, tam, tamam	tükel	tamamen	ET. <u>tükel</u>
tüme(n)	tüm(en)	on bin	tümen	pek çok	TT. tümen
Türüg	Türok	Türk	Türk	Türk	TT. Türk
~türke					
uyla-uylag-a(n)	uylox uyla(n)	ağla-ağlama, inleme	yıgla-	ağlamak	TT. ağla-
uli-ulus	ulix uls	ulu- , inle- insan, millet; devlet, ülke; şehir, eyalet.	--- uluş	--- millet	TT. ulu- TT. ulus
umay ur	--	döl yatağı tümör	---	---	TT. Umay 'ad' TT. ur
urtu urug	urt urag	uzun evlilikle bağlı; cenin	uzun	uzun	TT. uzun
usu(n)	us	su	sub, suw	su	TT. su
ücüm	üzem	üzüm	üzüm	üzüm	TT. üzüm
habırg-a(n)	xavirga	kaburga kemiği; böğür, yan taraf; kanat			TT. kaburga
habırg-a(n) sara	---	hilal	---	---	---
habhag	xavxag	kapak			ET. kapgak
hagan	xān	büyük han			ET. kağan
hayçı(n)	xayç(in)	makas			ET. kayçı
haldag-a halh-a	xalx	penis kalkan, siper, koruyucu, perde, korunma.	---	---	--- TT. kalkan

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
[naran-u halha]		güneşlik			
[salkin-u halha]		rüzgarlık			
han-a		nereye? nerede?			TT.'nde *ka ile Kurulmuş soru adlarından yalnız <i>kaç, ka- çar, kaçmıcı</i>
hamig-a	xā	nereye? nerede?			---
~hag-a~xa					---
hamigabi	xānax	nereden? nerenin?, hangi yerin?			---
hamigasi		nereye?			---
~haysi, hagasi, hasi					---
hamug	xamag	tam, bütün; herkes, herşey, hepsi.	kamug	bütün, hep	ET. kamug
hamuga		hepsine, herkeşe; herşeye; heryer			
han	xān	han, hakan.	kağan	hükümdar	TT. kağan, hakan
har-a	xar	kara	kara	kara	TT. kara
haranguy	xaranguy	karanlık; karalık, koyuluk, alaca karanlık, akşam karan-lığı	karangu	karanlık	TT. karanlık
~harangu			---	---	
harahan		kiraz karası, siyahımsı.			TT. kara

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
harbisu(n)	xarvisu	kaburga kemiği, pirzola; yaprak damarı; şemsiye teli.	---	---	TT. kaburga
hasag homurga(n)	xomurg	kazak, kırgız. kuşatma, çevreleme eylemi.	---	---	TT. Kazak krş.Tü. omurga
honggur	xongur	kestane rengi at.	konggur	kestane rengi	Tü. konur
honi(n) [er-e honi(n)]	xoni	koyun kısırlaştırılmış koç	---	---	--
honi(n)çin honug		çoban gece için yatacak yer	---	---	TT. koyuncu TT. konuk 'mısafir'
honugla- honugurı	xonuri	gecelemek tünec	---	---	TT. konakla- ---
horgulci(n)	xorgulj	kurşun	korguşin	kurşun	krş.Tü.kurşun
gortig	gortig, gortog	pergel; halka, çember daire	---	---	Elaziğ:kortig'çu-kur'
~hortig hotan	xota	şehir, kasaba, köy, duvar, çit; kale, hisar.	---	---	---
huda huygur hulan [=külen]		kayınpeder Uygur Asya bozkırlarının vahşi eşiği, kulan.	---	---	TT. kuda TT. Uygur
hun		kuğu	---	---	---

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
hural		toplantı, toplanma, kongre, oturma, meclis			Tü. kurul
hurud		bir çeşit Moğol peyniri.			TT. kurut
husu(n)	xus	huş ağacı			
husur	xusurx	kısır ol-, kıraç ol-, verimsiz ol-			---
hutug		kutsallık , itibar, vakar, asalet; üstünlük, saadet, neşe; kut-sama.	kut	saadet, kut	Tü. kut
hutugtu		kutsal			TT. kut+lu
üde	üd	öğle	ödle	öğle	TT. öğle
üdesi	üdeş	akşam	---	---	---
~üdüsi					
üker	üxer	öküz, inek, büyük	öküz	öküz	TT. öküz
üker mal		sığır	öküz	öküz	tt. ÖKÜZ
üker terge		kağrı	---	---	TT.öküz arabası
[usun üker]		manda	---	---	Tü. <u>su sığırı</u>
ükerçin		sığır çobanı	---	---	---
ükü-	üxex	öl-			---
ükül		ölüm			---
ür-e	ür	tohum, tahıl, meyve, sonuç; ürün; evlat, soy, nesil	---	---	TT. üre, üre-
ücüm	üzem	üzüm, kuru üzüm			TT. <u>üzüm</u>
ücümçi	üzemç	şarap üreticisi			

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
cada	zada	büyü kullanarak yağmur yağdırma.			TT. yada
cada çilahu		yağmur yağdırmak için kullanılan büyülu taş			Tü.yada taşı
cadaçı		yağmur yağdıran büyücü			
cagam	zagam	elbisenin yakası			TT.yaka
calbari-	zalvarix	dua et-, ibadet et-, ellerini kavuştur-			TT.yalvar-
calbaril sicim	zalvaril sijim	dua; ibadet ip, sicim, sarma; olta; sebeplerden biri; durum			Kırg. <u>calbar</u> Tü.sicim
sicimçi		ipi çeken kimse			
sicimne	sijimnex	tak-,bağla-			TT. sicimle-
cali	zali	alev,yalaz,ateş,r uh			Tü. <u>yalım</u> ; Kırg. <u>Calın</u>
cargu	zargu	dava			TT. <u>yargı</u>
carguçı	zarguçı	hâkim, avukat, kavgacı, davacı kişi			
cargula- carla-		dava aç- emir ver-, ilân et-, bildir-; sipariş ver-			TT. yargıla- ---

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
carlıg	zarlıg	emir, ferman			TT. yarlık; Kırg. Carlık
carlıgla-		emir ver-			
üker mal		sığır			
üker terge		kağrı			
[usun üker]		manda			
ükerçin		sığır çobanı			
ükü-	üxex	öl-			
ükül		ölüm			
ür-e	ür	tohum, tahıl, meyve, sonuç; ürün; evlat, soy, nesil			
ücüm	üzem	üzüm, kuru üzüm			Tü. <u>su sığırı</u>
ücümçi	üzemç	şarap üreticisi			
cada	zada	büyü kullanarak yağmur yağdırma.			Tü. <u>yada</u>
cada çilahu		yağmur yağdırmak için kullanılan büyüülü taş			Tü. <u>yada taşı</u>
cadaçı		byağmur yağdıran büyücü			
cagam	zagam	elbisenin yakası			Tü. <u>yaka</u>
calbari-	zalvarix	dua et-, ibadet et-, ellerini kavuştur-			Tü. <u>yalvar</u>
calbaril	zalvaril	dua; ibadet			Kırg. <u>calbar</u>

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
sicim	şijim	ip, sicim, sarma; olta; sebeplerden biri; durum			Tü.sicim
sicimçi		ipi çeken kimse			
sicimne	sijimnex	tak-,bağla-			
cali	zali	alev,yalaz,ateş,r uh			Tü. <u>yalım</u> ; alev Kırg. <u>calın</u>
cargu	zargu	dava			Tü. <u>yargı</u>
carguçı	zarguçı	hâkim, avukat, kavgacı, davacı kişi			
cargula-		dava aç-			
carla-		emir ver-, ilân et-, bildir-; sipariş ver-			
carlıg	zarlıg	emir,ferman			Tü. <u>yarlık</u> ; Kırg. <u>carlık</u>
carlıgla-		emir ver-			
carım	zarım	yarım			TT. yarım
carımdug		yarım, tamamlanmamış			
carımla-		bir şeyin yarısını yap-			
carım-a	zarın	iri taneli kum; kepek; harika yemek			
casa-	zasax	sıraya koy-,düzenle,tamir et-iğdiş et-;süsle-			

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
casamal		düzeltilmiş,tamir edilmiş,iğdiş edilmiş			
casamcıl		ıslah, reform			
casag	zasag	kanun,hükümet,yönetim;güç,politik yapı-			TT. yasa
casagçi		tamir eden,düzelten kişi,hakim,yönetici			TT. yasacı
casagla-casagul		yönet-ha-kim,hakem;arab ulu-cu;nöbetçi,muhafız			TT. yasakla-
casal	zasal	evli bir kadının saç,süs ya da başka bir süs;terapatik tedavi			TT. yasal 'kanunî'
cah-a	zax	1-) kenar, kıyı, yan; böğür; yaka 2-) yaşlı, ihtiyar; iki kişinin yaşça daha büyüğü (genellikle <i>ah-a</i> ile beraber kullanılır)			TT. yaka
çağ-a		küçük çocuk			An.ağl. çağa
cahan~cagahan	zaxan	küçük demek			
caca	zaca	engel, çit, korkuluk			

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
cebe	zeve	ok ya da mızrak başı			TT. <u>cebe</u> ; Kırg. <u>Cebe</u>
cepseg		silah, silahlı			
Ceger-e(n)	zeger	antilop			TT. <u>ceren</u>
cele	zele	hayvanların bağlandığı yerde uzanan ip; bıyık, asma veya sarmaşık filizi.			TT. <u>yele</u>
cer	zer	silah(lar)			
cerlig	zerlig	vaşî, doğada yetişen ya da yaşayan; savaşçı			
ces	zes	bakır			
cıba~cıva	ziva	yeniden doğ-			Kırg. <u>Ces</u>
cilbile-	zilvilex	aldat-, kandır-, cezbet-			TT. <u>cilve</u> ; <u>cilve</u> Yapmak
cıl	zil	yıl			TT. <u>yıl</u>
cılapçı	zilavçı	küçük çaydanlık, tencere, kâse, tas			Uyg. <u>cılapçın</u>
çim [çim kerem]	zim	çimen, çim kerpiç			TT. <u>çim</u>
cimis	zimis	meyve, hurma			TT. <u>yemiş</u>
cimisle-		meyve ver-			
cimislig		meyve bahçesi			TT. <u>yemişlik</u>
cimistü		meyvalı			TT. <u>yemişli</u>
cırgalang		mutluluk, neşe, başarı, saadet			Cırkalan "Kayseri" de köy adı

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
cirüke(n)		kalp, yürek			TT. yürek
cicig	zicig	küçük, minyatür			An.ağl. cücük
cüyl-	züylx	traş ol- (saç); yün kırp-			An.ağl. yülü-
aba	av	av	ab/aw/av		TT. av
abaçın	avāçin	avcı			TT. avcı
adam		adım, yürüyüş; hızlı			TT. adım
ag-a	agā	bayan, hanım			Hanımağa
ay!		ünlem			Ay
ayl		aile, ev halkı			Kırg. Ayıl
aylçı(n)	aylç(in)	konuk			
aymag		oymak, boy, kabile			TT. oymak
ayrag		kımız			TT. ayran
ayag-a(n)	ayaga(n)	çanak, kâse			Tü. ayak 'kadeh'
al		kırmızı, al	al	al renk	TT. al
alag		ala, alaca	ala	ala,alaca	TT. ala, alaca
alagçı(n)	alagç(in)	çok renkli			TT. alacalı
alim-a	alim	elma	almıla	elma	Oğuz: <u>alma</u>
alta(n)	alt(an)	altın	altun		
altay		altay dağları			
anda	and	kan kardeşi	and	ant, yemin	Yak: andagar, andagan; TT. and
araki(n)	arhi(n)	alkollü içki			TT. rakı
aral		ada, yarımada, çöl			TT. ada

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
arbay	arvay	arpa	arpa, arpaçan	arpa, arpaya benzer, başağı bulunmayan, tanesi olmayan bitki	TT. arpa
arça	arş	ardıç			TT. ardıç
arig	arig	temiz, saf, berak	arığ	temiz	TT. arı
arigun arsalan~ arslan		temizlik arslan	arslan	arslan	TT. aslan, arslan
ah-a asıg	ah aşıg	ağa, ağabey kâr, kazanç; çıklar, fayda	asıg	fayda, kazanç, kâr	TT. ağa
bagatur	bâtar	kahraman, cesur, yiğit, yürekli, kuvvetli			TT. bahadır, batur
bagça	bagş	salkım, demet, paket, bohça, yığın	bag	bağ, düğüm, bağlanacak ip	TT. bağ
bagsi	bagş	öğretmen, eğitmen			TT. Bahşılı 'yer adı'
bal balçığ	bal	nektar, özsu batak, çamur	bal balçık	bal cıvık çamur	Çağ: palçık; TTi. balçık
balgad	balgas	şehir, kasaba; yıkıntılar			TT. Balgat 'yer adı'
balta		balta	balda	balta	Tü balta, paltu

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
byan bayar		zenginlik, bolluk neşe, mutluluk, haz, zevk, bay- ram	bay	zengin	TT. bay, bayan TT. Bayar 'soy adı'
bah-a baca beçi(n)	bah baz meç(in)~ biç(in)	kurbağa bacanak maymun < soğd.	baka biçin	kurbağa maymun	An.ağl. baka TT. bacanak
beki	bah	güçlü, sıkı, sağlam, sert, katı, gürbüz, iri yarı, güçlü bel	bek	kavi, pek sağlam, sık	TT. pek, berk
bel beleg		bel hediye	bél belék	bel armağan	~bölek, pelek, belex
berke besereg	berh besreg	güç, zor melez, kırma, karışık	berke	kamçı	TT.Berke 'erkek adı' An.ağl. beserek
biçi- biçig		yaz- kitabe, belge, not, vesika, el yazısı	biti- biçig	yaz and, söz- leşme	TT. bitik ~ baçig, biçgas
belen belge	beleg	hazır işaret, alamet, belirti, iz	belgü	alâmet, nişan im, belge	TT. Belen 'yer adı' TT. belge
bilegüde- bilegü ~bileü ~bilegür	bilüdeh bilü ~ bilür	bile- bileği taşı	bile- bilegü	bilemek bileği	TT. bile- ~ bilev, bileü, bilei, bilevü
bilig	bileg	akıl, zihin, bilgi, bilim			TT. bellek

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
bilüçüz ~bileçüg ~biliçeg ~bilisüg ~bilüçeg ~büleçeg ~bülüçeg	biyaljig	yüzük	bilezük	bilezik	TT. bilezik ~ <i>bileyzük</i>
bog	bog	süprüntü, çöp, pislük	bok	bok	TT. <u>bok</u>
bogça ~bogçu	bogş	seyahat çantası	boxtay, boxtuy ~bog	elbise bohçası, bohça	TT. bohça, boğça
boguça	bös	bohça, tomar, demet			TT. bohça
bogu-	böh-	iliştir-, bağla- bohçala-, dola-	bogla-	bohçala- boğla-	TT. bohçala- boğ-
bogursug ~bogurcu	börsog ~börsog	ekmek, hamur işi	bağırsak	bağırsak	Trkm.: bavursak; Kırg. boorsuk
bol-	bolox	ol-, değış-, vuku kul-	bol-	ol-	TT. ol-; Kırg. bol-
boru	bor	boz, gri, kır	boz	boz renk	TT. boz
borug-a(n)	borō(n)	yağmur			TT. boran
bosug-a	bosgo	kapı eşiği			Kırg. bosuga
botugu(n) ~botug-a	botgo	deve yavrusu	botu, botuk	deve yav- rusu	An.ağl. botuk
böke		1) Kuvvetli, sağlam, sert, pek; güçlü, dinç 2)pehlivan	büke	ejderha, yılan	
bös		bez, keten, pa- muk	böz	bez	TT. bez
böcün	böjin	tavşan yavrusu			
budu-	budax	boya-	bodu-	boya-	TT. boya-

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
budug	budag	boya, renk	bodug, booug	renk; boya	TT. boya
budugçi		boyacı, ressam			TT. boyacı
bugu	buga	erkek geyik			An.ağl. buğu
buguday ~buuday	būday	buğday	bugday, budgay	buğday	TT. buğday
bugur-a	būr	erkek deve	bogra	deve aygırı	TT. buğra
bulag		1) pınar, kaynak 2) benekli, alaca			An.ağl. bulak
burçag	būrçag	burçak, bezelye, fasulye	burçak	burçak	TT. burçak
buruntag	buruntag	yular, devenin ağzına bağlanan ip	burunduk	yular, burunduruk	An.ağl. burunduruk
buh-a	buh	boğa	boka	boğa	TT. boğa
büdüne	büdne	bıldırcın			An.ağl. bödene
bülüg	büleg	bölük, bölüm, grup	bölük	bölük	TT. bölük
buuca	büz	hamur parçalarına sarılarak buharda pişirilen et ve sebzeler	-	-	TT. puaça, poaça, poğaça
bürgüd	bürged	kartal			Kırg. <u>bürküt</u>
bütün	büten	bütün, tüm	bütün	bütün; doğru, dürüst	TT. bütün
çağ	şag	çağ, zaman, süre			TT. çağ

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
çağ-a		Küçük çocuk (eski)			An.ağl. çağa
çaha	şah	bebek			
çay	şay	çay < Çin.ch'a			TT. çay
çayçı	şayç	çay hazırlayan ve sunan kimse			TT. çaycı
çakı-	şaxix	çakmak taşından ateş çıkar-; parla-	çakıl-	ateş çak-	TT. şimşek çak-
çakıldag	şaxıldag	iris			An.ağl. çakıldak
çaklıgan	şaxilgân	1)şimşek, yıldırım 2)elektrik; telgraf			An.ağl. çaklıgan
çakır	şaxir	çok beyaz, ak, ışıklı	çakır	gök gözlü	TT. çakır
çalm-a	şalam	kement, ilmekli ip; ip, sicim			
çang	şan(g)	çan	çeng	zil, çalpara	
çeber	şever	temiz, pak, saf; arı			An.ağl. çiber; Krm. çiber
çeçeg ~çiçig ~seçeg	ceceg	çiçek	çeçek çeçeklen-	çiçek çiçeklen-	TT. çiçek, çiçeklen-
çege		aşık kemiğinin yassı (düz) tarafı			
çeleg= çeleng		tahta kâse	çeling	çini	
çerig ~çirig ~çing	cereg	asker, ordu	çerig	asker; ordu	~ <i>çerik, çeriv, çerü, çeri</i>
çig	çig	yön, yol; doğru-luk	çıgır	dar yol, küçük yol	An.ağl. çığır

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
çılbugur ~çılbugur	culbūr	gem veya yulara iliştirilmiş			An.ağl. çılbr
çile-	çilex	rahatsız, hasta ol-, yorgun ol-; usan-, tükenmiş ol-	çile-	yaşart-, ıslat-	TT.çile çek-; çile-
çinggis	çinges	unvan; cengiz			TT. Cengiz
çinu-a	çono(n)	kurt			Tü.soyadı: Börteçine
çiray	caray	yüz, çehre; dış görünüş, görü- nüş, tavır			Tü.soyadı: (Gül) Çiray "millî atlet"
çokımag	coximag	tahta çekiç	çomak	asâ, çomak	TT. <u>çomak</u>
çolman ~çolmun	colmon	çolpan, çoban yıldızı, venüs			TT. çolpan
çöl	col	çöl; ıssız yer			TT. çöl
çüçürgene		bir tür çekirge			TT. çekirge
dalda	dald	gizli, saklı			An.ağl. <u>dulda</u>
dalı	dal	kürek kemiği			
darhan		esnaf, sanatkâr; kutsal, büyük, meşhur			Tü.ad: <u>Tarkan</u>
debter	devter				Tü. <u>defter</u> <Tib. <u>debther</u> , Fars ve Grk.den
debterçi	devterç	arşivci			
dombura	dombor	kopuza benzer kir kalmuk ensturmanı			TT.; Kırg., Kzk. dombura
el=il		uyuşma, anlaş- ma, uyum, müt- tefik	él	il, vilayet	TT. il

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
el ulus elçi(n) em	elç(in) em	müttefik elçi, haberci ilâç, çare, ecza; (eski) büyü	em	ilâç	TT. elçi TT. <u>em</u>
emçi erdem	emç	doktur bilgi, bilim; hüner, sanat; akıl iyi (vasıf)	emçi erdem, erøem	eczacı fazilet, edep, terbiye; hüner	~ <u>emsi</u> TT. erdem
erdeni	erdene	hazine, mücev- her, kıymetli taş; kıymetli	erdini	iri inci	< sanskr. radna
er-e erke	er	adam, erkek halk, ayrıcalık; güç, otorite	er erk	erkek kudret, iktidar	TT. er, erkek
erte(n)	ert(en)	eski zaman; eskiden, daha önceden	érte	erte	~irte, erde; TT. er, erken, erte
erteken	ertxen	erken			TT. erken
esen		sağlıklı, sağlığı iyi; rahat	esen	sağ, salim	TT. esen
ecen	ezen	efendi, yönetici, patron	ece, eke, eze	büyük kız kardeş	An.ağl. ece
gudul		küçük su, çay, dere; kanal, su yolu, arık			An.ağl. güdül
ilege-	ilgex	gönder-, yolla-, sevket-	ilet-	ilet-, gön- der-	krş.Tü. <u>ilet-</u>
iragu	yarū	melodi, ses; uyum, ahenk	ır, yır	ır, ırlama	krş.Tü. <u>ır/yır</u> ~ Kırg. <u>ır</u>
yanggir	Yangir	kel, dazlak, çıplak; etsiz kemik	yag(1)r, yağırılık, yağırla-	yağır yağırı sağalt-	krş.Tü: <u>yağır</u>

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
yeke	Ïx	yüce, büyük, ulu, geniş; daha yaşlı, şahane, görkemli			An.ağl: yeke
kebeg ~kebig	xevæg	kepek	kepek	unda ve başta bulunan kepek	~kebek; TT. kepek
kebeneg		kepenek			TT.kepenek
keregse-	xeregsex	gerekli ol-	kerek	gerek, ihtiyaç, olmalı, yaraşır	TT. gerekse-; gereksin-
kereg	xereg	şey, madde, olay, mesele, olay; uygulama			TT. gerek
keregçegen	xeregşln	gereksinim			TT. gereksinim
kerektey		gerekli	kereklig	gerekli	
keseg	xeseg	bölüm, kısım, dilim, parça; grup; bir an, kısa süre	kesek	kesik, parça	~kisek, kesik, kesük; An.ağl. Keşik
kesü-	xesex	gez-	kez-	gez-	TT. gez-
kırsa	xyars	bozkır tilkisi			An.ağl. karsak
kög	xög	nağme, melodi, ahenk, müzik	kög	şiiirin vezni, aruzu	~kök, küğ, küy; TT. küğ
kögerge	xllrög	körük, akciğer	körük	kuyumcu ve demirci körüğü	TT. körük

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
[tulum kögürge]		hayvan derisinden yapılan körtük			
köke	xöx	mavi, gök mavisi; yeşil; kül rengi, kurt	kök	gök rengi, lâcivert	TT. gök
[köke nohay]		kurt	[kök börü]		TT. bozkurt
kökül	xöxöl	uzun saç, kâkül			TT. kâkül; An.ağl. kekül
küçü(n)	xüçin	güç, gayret, çaba, enerji	küç	kuvvet; güç, zor	TT. güç
küy	xüy	aile, kelim; on evlik küçük köy			TT. <u>köy</u> ; Fars. <u>küy</u>
[törül küy]		aile, aşiret			
küderi	xüder	misk geyiği			TT. güderi
küren-e	Xürne	kokarca, sansar			
küreng	xürne	(koyu) kahverengi			
kürd kikü		aniden patlayıcı bir ses yap-	kürt kürt ye-	birşeyi "kütür kütür" ye	TT. kütür kütür; kütürdet-
kürgen	xürgen	güvey	küoegü	güvey	~küdegü, küde, küye; TT. güvey
mantau	mantü	sıcak ekmek, mantı			< Çin. man-t'ou Tü.mantı
meçi(n)	meç(in)	maymun	biçin	maymun	-
[mergen üge]		ata sözü	-	-	
mingg-a(n)	myang-a(n)	bin	ming	bin	~min; TT. bin
modu(n)	mod(on)	ağaç, orman, ağaçlık	otung	odun	krş. Tü.odun, otun, odung, odın

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
[moduçi] [modu(n) odun]	-	marangoz jüpiter	-	-	
modunluk	modlog	sık ağaçlı	otunluk	odunluk	TT. odunluk
mösü(n)	mös(ön)	buz	buz	Buz	
monçug	monşog	atın boynuna veya göğsüne asılan iri ve kırmızı püsküllü süs	monçuk	(aynı)	TT. boncuk. ~monçok, monçuk, munçuk
möngke	mönh	ebedî, sonsuz	menggü	ebedî, sonsuz	~mengü, mengi; TT. bengü, mengi
mören	mörön	büyük ırmak veya göl			TT. müren 'soy adı'
naçı(n)	naç	doğan, şahin	laçın	şahin; yiğit adam	TT. laçın
kög	hög	nağme, melodi, ahenk, müzik	kög	şiiirin vezni, aruzu	~kög, küg, küy
kögerge ~kögürge ~kegürge	hö:rög	1)körüük; akciğer 2)köprü	küvrüg körüük	küs, davul, körüük	TT. körük
nersü(n)	ners	mersin	---		TT. mersin
narın	nariyn	ince, hoş; az, dar, zayıf; keskin (ses), tiz, cırtlak	---		TT. narın
nohay	nohoy	köpek, it	---		-

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
nogtu	nog	yular	---		An.ağl. nokta
noyan	noyin	sakip, efendi, prens, bey, başkan, reis, hükümdar	---		TT. Noyan ‘ad’
nökür	nöhör	arkadaş, dost, yoldaş; koca	---		An.ağl. nöker
obur	ovor	görüntü, şekil; tutum, davranış; kibir, gurur	---		TT. obur
obug ~omug	ovog	aile, boy, klan, kabile	oba	oba	TT. oba
obug-a(n)	ovog	yığın, top, küme, öbek; taş yığını			TT. öbek
oy		akıl, bilgi, hafıza			TT. oy
oylg-a(n)	oylgo	girdap, kurgaç	---		-
oyug-a	oyo	dikme, dikiş	---		An.ağl. oyulga-
oyugaçı	oyoç	terzi, kadın terzi	---		
ol-	olox	kal-, al-, ele geçir-, başar-	---		

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
olca	olz	bulma, buluş, buluntu; gelir, kazanç; kâr, savaş esiri, ganimet, yağma, çapul	---		TT. olcay
omuruğu(n) ~omuruu	omrū	göğüs kemiği, köprücük kemiği, göğüs	---		TT. <u>omurga</u>
onggun	ongon	şamanizme göre bir eşyada yaşayan ruh, cin, koruyucu ruh; hayalet; saf, kutsal, evliya türbesi; aile mezarlığı; şaman putu; ak saç	---		TT. ongun
ordu(n)	ord	hükümdarın yaşadığı yer, saray	ordu	hakanın oturduğu şehir	TT. ordu
oru	or	yer, yatak; hoşyer, alan; yol, iz, kalıntı, temel	---		An.ağl. orun
orun	oron	yer, bölge, alan, toprak, kara parçası	orun, urun	yer, mekân, mevki	
otaçı(n) ~otuçı(n)	otoç	doktor, hekim	otaçı	hekim, ilaç yapar	Tü. otaçı
öbüg	övög	ibik, tepe, sorğuç, perçem (kuşlarda)	---		TT. öbek

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
öci	øj	pis ve kirli kişi; kaba, saygısız; hain, kinci, kötü niyetli	---		TT., An.ağl. öcü
saçu-	sacax	yay-, yayıl-, saç- serp-, püskürt-	saç-	saç-	TT. saç-
saçug	sacag		saçu	elbise ve mendil saçağı	TT. saçak
[saçuli]	sacal	perçem, püskül, saçak; salkım; deste; başak	saçug neng	saçılmış nesne	
sadun	sadan	arkadaş; akraba	---	--	ET. Saçı
sayn	-	iyi, mükemmel; hoş; maharetli, ehliyetli	---	--	Tü. <u>Sadun</u> "kişi adı"
sagadag		ok kuburu	---		TT. <u>sadak</u>
sagamal	sāmal	süt veren	---		TT. <u>sağmal</u>
sayhan		iyi görünüşlü, hoş, mükemmel, güzel	---		
salkı(n)	salxı(n)	rüzgâr	---		An.ağl. salkın
[serigün salkın]		serin rüzgâr			
samagur ~samnagur	samūr	kaşağı	---		krş Tü. samagur; yer adı: Samagar
sarımsag ~sarımsang		sarımsak	samursak ~sarmusa k	sarımsak	TT. sarımsak, Sarımsak

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
sarmay		tüysüz deriden yapılmış ceket ya da palto	---	--	--
sartagul		(ünvan): Buhara'nın antik çağdaki adı	---	--	Tü. Sartagul "yer adı"
sahal		sakal, başak dikenini, kök lifleri	sakal	sakal	TT. sakal
sebeg	seveg	hasır sepet, bambu sandık	---	--	TT. sepet
Seyreg	siyreg	ince, seyrek, aralıklı	---	--	TT. seyrek
Selbi		köşeli direk, kürek; sopa	---	--	krş TT. Selvi
selengge	selenge	selenga nehri	---	--	--
serigün	serün	serin, taze	---		TT. serin
Sigesü(n)	sis(en)	sidik	sidük	sidik	TT. sidik
sigürdegür	şürdür	süpürge	süpürgü	süpürge	TT. süpürge
silü(n)	şöl	et suyu, çorba	---	--	> Tü. şölen; Kırg. Şilen
singhur ~şonghur	şonhor	doğan, şahin	songkur	yırtıcı kuşlardan biri	TT. sungur, songur
sırım	şir	işlenmemiş deri	---	--	TT. sırım
sırug	şurag	değnek, uzun çubuk, direk	sırık, sırık	sırık, çadır direği	TT. sırık
sicim	sijim	sicim, ip, sarma; olta	---	--	TT. sicim

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
songgına	songino	soğan	sogan	soğan	TT. soğan
sonu	sono	at sineği	---		An.ağl. suna
sori-	sorix	imtiham et-, yokla-	sor-	sorgu, sor-	TT. sor-, sorgu
sorig-a	sorigo	deneme, imtihan	sorug	sorma, soru, arama	TT. sorgula-
soru-	sorox	yut-, içine çek-, soğur-, em-	sor-	emmek, sor-	TT. sor-; Kırg. sor-
sögüm ~sögem	sü:m	(uzatıldığında) baş parmak ucuyla serçe parmak arasındaki mesafe	---	--	An.ağl.. süyüm
sögümle ~sögümne	sü:nlü:x	karışla ölç-	---	--	--
subay	suvay	yıl boyunca bir tay (ya da dana) doğurmamış dişi hayvan (inek, kısrağ vb)	---	--	Kırg.subay: yavrusuz (hayvanlar hakkında) (KS.II, 667)
sura-		sor-, sorguya çek-, evlenme teklif et-	sor- sura-	sorgu sor-kullan-	TT. sor-
sur-	surax	öğren-, çalış-, alışkın ol-; sor-, soruştur-	sor-	--	Kırg. suroo
surag ~surug		haber, söylenti, bilgi	---	--	--

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
surgaçı	surgayç	öğretmen	---	--	--
[surhu biçig]		ders kitabı, el kitabı	--	--	--
sübe	süv	iğnenin gözü; delik; gözenek	---	--	An.ağl. sübe, söbe, süve
süyke ~süykü	süyx, siyx	küpe	---	--	An.ağl. süyke
süke	süh	balta	---	--	An.ağl. süke
sün	sü	süt	süt	süt	
sürüg	süreg	sürü; halk	sürüg	sürü	~sürük, sürü; TT. sürü
[sürügçi]	süregç	çoban	---	--	TT. sürücü
şalbur	şalbar	deri pantolon ya da kalçaya çıkan çizme	---	--	TT. şalvar
şalçıg	--	çamur, sulu çamur	---	--	krş Tü. balçıg
şor	--	tuzlu; tuzu az olan tuzlu bataklık	---	--	An.ağl. şor
tabag	tavag	tabak, tepsi	---	--	Tü. tabak; Kırg. tabak 'tahta çanak'
[tabag silü]	--	çorba	---	--	<Ar.tabak [OTAL, 1010]
tabagla-	tavaglax	bir şeyi tabağa koy-	---	--	--
tag		dağ	tag	dağ	TT. dağ

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
tagar	tār	kaba halı; kaba yünden yapılmış ev işi halı, çuval, çanta	tagar	çuval, harar	TT. dağar
tagarçug	tārcag	cep; çanta, ufak çanta	---	--	TT. dağarcık; tagarçık, tagarcuk
tayag		değnek, sopa, baston	tayak	dayak, dayangaç	TT. dayak
takiy-a(n)	taxia	tavuk	takuk ~takagu	horoz, tavuk	ET. Takigu >TT. tavuk
[takiyan-u çeçeg]		horoz ibiği (çiçek); ibik	--	--	--
tal ~tala	Tal	düz arazi, step	---	--	Kırg. talaa
tamaga(n)	tamga	mühür; damga dağlama demiri; as (iskambilde)	tamga	damga	TT. damga
tamaki(n) ~tamiki	tamhiy	tütün	---	--	-- [TT. Tömbeki]
tamır	tamir	vücut gücü, sağlık, enerji; damar	tamur, tamar, tamır	damar	~tamır; TT. Damar
[tamırçı]		atlet	---	--	--
tamu	tam	derin çukur, cehennem	tamu	cehennem	<Sanskrit. <u>tamas</u>
tangsu	tans	çocuklar için şefkat, sevecenlik	--	--	TT. Tansu 'ad'
tanı-	tanix	kil-; ile tanıdık ol-; (birini, bir şeyi) tanımak	tanu-	danış-, söyle-	TT. tanı-
tarbus	tarvas	karpuz	---	---	TT. karpuz

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
tarı-	tarix	ek-, dik-, toprağı işle-	tarı-	ekin ek-	TT. tarım
tarıy-a(n) [çağan "] [har-a "]	taria	tahıl; tarla buğday çavdar	--- ---	---	TT. tahıl
tarıyaçı(n)	tariaç	çiftçi, köylü	tarığçı, tarı-daçı	çiftçi, ekinci	TT. tarımcı
tarıyalang	tariala(g)	tarla; tarım	tarığlağ	tarla	TT. tarla
tarılan=tarlan	---	benekli, rengâ- renk; şerit	---	---	TT. Tarlan 'ad'
tarmagur= tarmugur	tarmür	tırmık	tarmak	yırtıcı hayvanla- rın pençesi	TT. tırmık+la-
tasam-a= tasım-a	tasam	tasma, deri kayış; şerit	---	---	TT. tasma
tavar=tabar	tavar	mal, eşya; mülk, menkul mal	tavar, tavar	mal, mülk, eşya	TT. davar
tebsi	tevş	tepsi; yalak	tevsi	tepsi, sofr	TT. tepsi
tebsile-	tevşlex	tepsiye koy-	---	---	---
tegerm-e	tärem	değirmen	teirmen	değirmen	TT. değirmen
tegermeçi(n)		değirmenci	---	---	TT. değirmenci
temege(n)	temä	deve; fil (sat- rañ)	teve, tivi, tevey,teve , teviy tevi	deve	TT. deve
temegeçi(n)		deveci, deve süren	---	---	TT. deveci
temegelçigen- e		yusufçuk	---	---	---
temür	tömör	demir	Temür	demir	~temir; TT. dmir
temürçi(n)	tömörç	demirci, nalbant	temürçi	demirci	TT. demirci
temürlig	tömörlig	demir; metal	---	---	TT. demirli
teng	ten(g)	denge, eşitlik	teng	denk, akran	TT. denk

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
tengçe- tengçi-	= tendex	dengele(n)-, eşit ol-	tenger-, tengeş-, tengle-	denkleştir- denkleş-, denk et-	TT. denkleştir-
tenggelig	tengleg	dingil	---	---	TT. dingil
tenggeri ~tngri	tenger	tanrı; cennet; gök yüzü	tengri	tanrı	~tenggiri; TT. Tanrı
tenggis	tenges	deniz, göl	tengiz	deniz	~tengis, teniz, TT. deniz
tenggisçi(n)		denizci	---	---	TT. denizci
terelig ~terlig	terleg	pamuk cübbe	---	---	TT. terlik
tobarag ~tobrag	tovrog	toprak, tuz	toprak, topurgan	toprak	TT. toprak
toloçi	tovç	düğme, uç (me- me ucu, şişe ağzı); kurşun mermi	---	---	---
togmag	har-a togma	ilk akla gelen ve Türlere verilen ad.	---	---	---
togta-	togtox	dur-, istirahat et- karar ver-	---	---	---
toguçağ ~togurçug	tōrçog	çiçeğin tomur- cuğu	---	---	TT. tomurcuk
togusu(n)	tos(on)	toz, zerre	toz	toz	TT. toz
toc	toy	düğün töreni, şölen	toy	ordu kura- ğı	TT. toy
togusha(n)	tosgo(n)	tuğla	---	---	---
tolı(n)	tol, tolin	ayna	---	---	---
[" biçig]		sözlük	---	---	---
tomurçağ	tomorcog	balık ağı; hayvan ağızlığı	---	---	---; TT. tor 'ağ'
torimtay ~torumtay ~turumtay ~turimtay	---	atmacanın erke- ği; ufak yırtıcı kuş	torun	deve yav- rusu	TT. torun TT. Torumtay 'soy adı'

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

MOĞOLCA	HALHA MOĞOLCA	ANLAMI	DLT'TEKİ ŞEKLİ	ANLAMI	TÜRK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ
tortug	tortog	kurum (iş), lamba içi			TT. <u>tortu</u>
torum	torom	ikinci yaşındaki genç deve	torum	deve yavrusu	Krş.Tü. <u>torun</u>
totı	tot	papağan	---	---	< Fars. <u>tūtī</u>
tour	tor	ağ	tor	tuzak, ağ	TT. tor
tohum	tokom	eyer bağlamak, keçe ya da deriden yapılmış eyerlik	tokum ~tugum	kesilen hayvan derisi	~ <u>tugum</u> , <u>tokum</u> "eyer altına koyulan keçe"
töl		yeni doğmuş hayvanlar, hayvan artışı	töl	döl	TT. döl
tölü-	tölöx	öde-	---	---	Kırg.tölemiş, tölegen
tölüge(n)	tölög, tölgö	geçen yılın kuzusu	---	---	---
törü	tör	a)kanun, nizam; güç, rejim; kaide, hükümet, devlet b)şölen, ziyafet, düğün	tör, töre	evin veya odanın en iyi, en önemli yeri, sediri	ET. törü; TT. töre, türe
[hurim törü]		düğün töreni	---	---	---
[ulus törü]		millet, hükümet	---	---	---
törü-	töröx	hür olarak doğmak	törü-	yaratıl-	TT. türe-
tugulg-a(n) ~togulg-a	tugulga	kalay, kurşun	---	---	---
tug	---	bayrak, sancak	tug	tuğ	TT. tuğ
tugçı		bayrak, sancak taşıyıcısı	---	---	TT. tuğcu

**VASIF ALLAHVERDİYEVİN XOR VƏ SİMFONİK
ORKESTR ÜÇÜN “YÜKSƏK-YÜKSƏK TƏPƏLƏRƏ”
TÜRKÜSÜ (ODASI)**

**VASIF ALLAHVERDİYEV'İN KORO VE SENFONİK ORKESTRA
İÇİN “YÜKSEK YÜKSEK TEPELERE” TÜRKÜSÜ (ODASI)**

**ODE OF VASIF ALLAHVERDIYEV “TO HIGH – HIGH HILLS”
FOR CHOIR AND SYMPHONY ORCHESTRA**

**ОДА ВАСИФА АЛЛАХВЕРДИЕВА «НА ВЫСОКИЕ- ВЫСОКИЕ
ХОЛМЫ» ДЛЯ ХОРА И СИМФОНИЧЕСКОГО ОРКЕСТРА**

Aytən Raufqızı BABAYEVA*

Özet

Makalede; bestekâr ve güzelsanat sanatkârı Vasif Allahverdiyev'in Türk halk türküsünü esas alarak koro ve senfonik orkestra için yazdığı “yüksek yüksek tepelere” türküsü etraflı araştırlarak tahlil olunmaktadır. Şiirler üsluplu bu eserde bestekâr kıvrak, hazin musiki dilini orkestranın ilginç ve çok renkli saz boyaları ile ifade etmeyi başarmıştır. Türkü, Türk-Azerbaycan kültür ilişkilerini ifadesi bakımından edebi-lirik mazmunlu eserler içerisinde özel bir önem kesbetmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Azerbaycan kültür ilişkileri, edebi-lirik konu, oda, türkü, musiki dilinin özellikleri, orkestralaştırma araçları, ritmik figürler, ostinat ritm.

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə bəstəkar, əməkdar incəsənət xadimi Vasif Allahverdiyevin türk xalq mahnısının əsasında xor və simfonik orkestr üçün yazdığı “Yüksək-yüksək təpələrə” türküsü (odası) ətraflı araşdırılaraq təhlil olunmuşdur. Poetik üslublu bu əsərdə bəstəkar kövrək, həzin musiqi dilini orkestrin maraqlı və rəngarəng tembr boyaları ilə ifadə etməyə nail olmuşdur. Türkü Türk-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin ifadəsi baxımından ədəbi-lirik məzmunlu əsərlər içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Türk-Azərbaycan mədəni əlaqələri, ədəbi-lirik mövzu, oda, türkü, musiqi dilinin xüsusiyyətləri, orkestrləşdirmə vasitələri, ritmik fiqurasiyalar, ostinat ritm.

---

* Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası Sənətsünaslıq namizədi/AZERBAIJAN

Summary

In this paper an ode of the composer, Honoured Art Worker, Vasif Allahverdiyev “To high – high hills” written for choir and symphony orchestra on the basis of Turkish folk song is in detail investigated and analyzed. In the composition created in poetic style the composer skillfully uses a loving and sad musical language by interesting and colored timbres of orchestra. A composition takes up a special place among compositions of literary-artistic content from the point of view of Turkish-Azerbaijan cultural relations.

Key Words: Turkish-Azerbaijan cultural relations, literary-lyrical theme, ode, features of musical language, orchestra means, rhythmic figures

Резюме

В представленной статье подробно исследуется и анализируется ода композитора, заслуженного деятеля искусств ода Васифа Аллахвердиева «На высокие- высокие холмы», написанная для хора и симфонического оркестра на основе турецкой народной песни. В произведении, созданном в поэтическом стиле, композитор умело использует нежный и грустный музыкальный язык с помощью интересных и красочных тембров оркестра. Произведение занимает особое место среди произведений литературно-художественного содержания, с точки зрения турецко-азербайджанских культурных связей.

Ключевые слова: турецко-азербайджанские культурные связи, литературно-лирическая тема, ода, особенности музыкального языка, оркестровые средства, ритмические фигуры.

Müstəqil respublikamızın yaranıb formalaşdığı dövrdə ədəbiyyat, incəsənət və musiqidə cəmiyyətdə baş verən ictimai hadisələrlə əlaqədar yeni mövzu və ideyalar irəli sürüldü. XX əsrdə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında tarixi əhəmiyyət kəsb edən “beynəlmiləl” mövzular yeni səpkidə və yönümdə işıqlandırılmağa başladı. Azərbaycan və Türkiyə arasında tarixən mövcud olmuş ədəbi-mədəni əlaqələr bəstəkarların qarşısında yeni tələblər qoyaraq, bir sıra musiqi əsərlərinin yaranması üçün şərait yaratdı.

Türk-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin təcəssümü olan F.Sücəddinovun xor və simfonik orkestr üçün “Atatürk” odası (1994), V.Adıgözəlovun qiraətçi, solistlər, xor və simfonik orkestr üçün “Çanakkala” oratoriyası (mətn –Mehmet Akif Ersoy, 1998-ci il), H.Adıgözəlzadənin xor və zərb alətləri üçün Aytən Uğuralpın sözlərinə “Yaşıl Bursa” odası, F.Əlizadənin N.Hikmətin sözlərinə bariton, xor və kamera ansambli üçün “Ölməzliyə səyahət” əsəri (1997), “Ölümsüzlüyə yolçuluq” oratoriyası (1999) Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin möhkəmlənməsinin parlaq təcəssümü oldu.

Ötən əsrin son onilliyinin məhsulu olan rəngarəng məzmunlu, müxtəlif obrazlar dairəsini əhatə edən bu xor əsərləri ilə yanaşı, bəstəkar, əməkdar incəsənət xadimi Vasif Allahverdiyevin 2001-ci ildə bəstələdiyi “Yüksək-yüksək təpələrə” türküsi çox vaxtında yaranmış bir əsər oldu.

İsmayıl Hacıbəyovun yetirməsi olan Vasif Allahverdiyevin “Yüksək-yüksək təpələrə” xor əsəri türk xalq mahnısının xor və simfonik orkestr üçün işlənməsidir. Türkü mahnıvari üslublu, lirik məzmunlu bir əsərdir.

Yük-sek yük-sek te-pe-le-re ev kur-ma-sın-lar
Ba-la-mın bir a-tı ol-sa bin-se-de gel-se

Ümumiyyətlə, xor musiqisi özlüyündə çətin bir janrdır. Üslub dəqiqliyi, obrazın aydın və emosional tərzdə şərhli xor musiqisi üçün müəyyənədici cəhətlərdəndir. Bu baxımdan V.Allahverdiyev "Xor və simfonik orkestr üçün türkü" əsərində bu işin öhdəsindən bacarıqla gələ bilmişdir. Çox sadə və səmimi ahənglərə malik bu türkü lirik məzmun daşıyır. Xorun ədəbi orijinalı türk xalq mahnısından götürülmüşdür:

Yüksək-yüksək tepelere
Ev kurmasınlar.
Ayrı-ayrı memlekete
Kız vermesinler.
Annesinin bir tanesini
Hor görmesinler.
Uçanda kuşlara
Malum olsun
Ben annemi özledim,
Hem annemi, hem babamı,
Ben köyümü özledim.
Babamın bir atı olsa
Bense de gelse
Annemin yelkeni olsa
Açsa de gelse
Kardeşlerim yolları
Bilse de gelse.

Poetik mətndə öz el-obasından, valideynlərindən, ailəsindən ayrı düşən, özgə məmləkətə köçən qızın acı ıztırları əks olunur. Həsrət, hicran və ayrılıq hissləri mahnının əsas ideyasını təşkil edir. Doğma yurda məhəbbət hissi poetik mətndə qırmızı xətlə keçir.

Vasif Allahverdiyevin xor və simfonik orkestr üçün "Yüksək-yüksək təpələrə" türküsü unison xor və simfonik orkestr üçün yazılmışdır. Əsər mahnının tematizmi üzərində qurulmuş orkestr girişi ilə başlanır. Elə ilk xanələrdən özünü büruzə verən zərb alətlərinin ritmik formulu bütün əsər boyu ostinat kimi saxlanılır və sanki əsəri çərçivəyə salmışdır. (nümunə 1).

9/8
2 + 2 + 2 + 3

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

t-no
t-ro
legno

Zərb alətlərinin başlanğıc ostinatosu fonunda skripkalar ani olaraq qlissando ifa edir. Girişdə bu fonda skripkaların həzin melodiyasını ağac nəfəslı alətlər əvəzləyir. Türkü kuplet formasındadır: A A₁ + A A₁. Birinci hissə dörd cümlədən ibarətdir:

a a b b (4 xanə+4 xanə+4 xanə+4 xanə). I kuplet həzin, incə, lirik xarakterli melodiya üzərində qurulmuş və bütün əsərin əsas ideyasını ifadə edir. Məhz bu melanxolik hissədən başlayaraq, ifadə olunan mövzu, əsərin xarakteri açılmağa başlayır (nümunə 2).

İkinci kuplet a a b₁ b şəklində qurulur. Burada kvadrat quruluş nəzərə çarpır. Birinci və ikinci kupletin orkestrləşmə üsulları bir-birindən fərqlənir. Birinci kupletdə xorun həzin, kantilen melodiyasını orijinal tembr birləşməsi - alt və qoboy solosu təqlid edir ki, bu da səslənişin lirik ifadəliliyində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Kupletin ikinci yarısında isə xorun melodiyasını alt, violonçel, kontrabaslar faqotlarla birlikdə təqlid edir [12] (nümunə 3). Bəm alətlərin melodiyanı ifa etməsi sanki kupletin birinci yarısına cavab verir.

12 13

aş - rı aş - rı mem - le - ke - te kız ver me - sin - ler
an - ne - min yel - ke - ni ol - sa uç - sa - da gel - se

İkinci kupletdə orkestrləşmə yenilənir. Xorun melodiyası skripkalarla unisonda səslənir. Kupletin II yarısında melodiyanı əvvəlcə fleyta və klarnetlər, sonra isə bütün simli alətlər faqotlarla birgə səsləndirir.

Türkünün sonluğu zərb alətlərində səslənir. Əvvəldə verilən ritmik fiqurasıyanın saxlanılması burada da nəzərə çarpır. Kiçik xor miniatürünün arxitekonikasında tematik təkrarlıq orkestrləşmədə yenilənmə ilə dolğunlaşır. Sadə diatonik melodiya orkestrin köməyi ilə daha da gözəlləşir və dolğun, əhatəli məzmun alır. Məhz orkestr rəngarəng tembr boyaları vasitəsilə dinləyicini cəlb edir. Bəstəkar burada təkcə xalq mətnini deyil, həm də melodiyanı istifadə etmişdir. Türkünün əvvəlində orkestr girişi, sonunda isə orkestr tamamlayıcısı səslənir (nümunə 4).

17 *soli*
timp *f*
t-no
t-ro
legno *solo*
Cassa *f*

18
timp *solo*
t-no *f*
t-ro
legno *f* *solo* *f* *solo*
Cassa *f*

Türkü sanki kövrək musiqi "akvarel"idir. Sakit, axıcı, həzin intonasiyalar əsəri bəzəyir. Girişdə zərb alətlərinin ostinatı fonunda incə sekunda ahəngləri və skripkaların glissandosundan sonra simlilərlə taxta nəfəslilərin həzin dialoqu və nəhayət xorun unison ifası – türkü səslənir.

Son dərəcə poetik üslublu bu türküdə bəstəkar qənaətcil ifadə vasitələri ilə gözəl bir lövhə yarada bilmişdir. Forma baxımdan odaya yaxın olsa da, əsər oda və lövhə janrı arasında aralıq mövqə tutaraq, bir növ janrın yeniləşməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Sonda isə zərb alətlərinin ostinant ritmik formulu və incə qlissando türkünə tamamlayır.

“Yüksək-yüksək təpələrə” türküsi lirik məzmunlu olub, bizi əhatə edən gerçəklikdə bir qəlbin çırpıntılarının inikasıdır. Ümumiyyətlə, lirika Azərbaycan və türk xalqlarının naturasının ən səciyyəvi cəhətidir. Bu mənada türksöylü xalqların milli estetikasını əks etdirən lirika güclü milli bədii özünüifadə, qüvvətli özünüdərkətmə vasitəsidir. Tarixi-iqtisadi amillərlə şərtlənən lirika həm milli təfəkkürün, həm də musiqili aləminin xüsusi keyfiyyətidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında beynəlmiləl mövzuların əks olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yeni yaranan əsərlərdə Azərbaycan və Türkiyə arasında dostluq, qardaşlıq münasibətləri daha da möhkəmlənmiş və tarixən mövcud olmuş ənənələrdən bəhrələnməmiş şəkildə ifadə olunmağa başlamışdır. Bu baxımdan əməkdar incəsənət xadimi Vasif Allahverdiyevin “Yüksək-yüksək təpələrə” türküsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu mənada bəstəkarın əsərinə iki dövlət arasında mədəni əlaqələrin ifadəsinə görə həm ictimai-siyasi məzmunlu, lirik, həzin xarakterinə görə isə ədəbi-lirik baxımından yanaşmaq, zənnimizcə daha məqsədəuyğundur. Lakin hansı baxımdan – istər ictimai-siyasi, istərsə də ədəbi-lirik tərəfdən yanaşmadan asılı olmayaraq,

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

"Yüksək-yüksək təpələrə" türküsü bizi əhatə edən çosğun, qaynar həyatda bir qəlbin çırpıntılarının inikasıdır. Təbiidir ki, XXI əsrin emosional həyat tərzində bu türkü kimi həsrət və nisgillə dolu olan lirik əsərlərin özünəməxsus yeri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəlif Allahverdiyev "Yüksək-yüksək təpələrə" xor və simfonik orkestr üçün türkü. Əlyazma. 2001.
2. Müəllifin bəstəkarla söhbətləri.

TYRKİ TİLDERİNDEĞİ П ~ Б СӘЙКЕСТİĞİ

TÜRK DİLLERİNDEKİ P~B BENZERLİKLERİ

P~B DISTRIBUTION LINE IN TURKIC LANGUAGES

СООТВЕТСТВИЕ П ~ Б В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Doç. Dr. Gulzat Magayıakızı RAEVA *
(к.ф.н., доцент Раева Г.М.)

Özet

Bu makale, Türk dillerinin çok eski diller olduğu belirtilmekte, ayrıca Türk dillerindeki “p” sert ünsüzü ile “b” yumuşak ünsüzünün arasındaki benzerlikler ve geçişler anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sert ünsüz, yumuşak ünsüz, Türk dilleri, “p” sesi, “b” sesi

Resume

In this article an author adheres to the theory that in antiquity in turkic languages deaf consonants were used in a word. By the comparative study of materials of turkic languages and dialects distribution of соотвeтстии п is set and in turkic languages and his dialects. It becomes firmly established in a conclusion, that consonant set in a language as a result of deaf consonantal п.

Key Words: media, hard consonant, historical correspondence, beginning of Word

Ежелгі түркі тілдерінде ерін дауыстыларының ішінде сөз басында ұяң б дауыссызы айтылды ма, әлде қатаң п дыбысы қолданылды ма деген көзқарас бойынша түркологиялық әдебиеттер бір жақты пікір жоқ. Бұл мәселенің бір жақты шешілуі ерін дауыстыларының архетипін анықтауға мүмкіндік тудыратыны анық. Түркі тілдерінің типологиялық сипаты сапасындағы қатаң еріндік дауыссыз п –ның алғашқы екендігін бірқатар түркологтар қолдайды. Дегенмен, п ~ б дауыссыздарының сөз басында алмасып қолданылуы, соның ішінде ұяң б –ның кең тарауы түркі сөздерінің басқы шенінде б дауыссызы п қатаңына қарағанда ерте көрніс тапқан деген қарама – қарсы пікірді де туындатады. Ғалымдардың зерттеулеріне назар аударатын болсақ п ~ б алмасуларының дамуы жөніндегі

---

* Abai adındaki Kazak milli universiteti, Абай атындағы ҚазҰПУ/KAZAKİSTAN

анықтамалар бойынша бірнеше ұстанымдарды айқындаймыз. Мысалы, К. Менгес, Н.П. Поппе ата түркі және көне түркі тілдерінде ұяң дауыссыздардан сөз басында тек б қолданылғандығын дәйектесе, В. А. Богородицкий сібір диалектілері мен чуваш тілінде сөз басындағы б – ның қатаңданғанын айтады. М.Рясянен көне түркілік ата тілде сөз басында тек g, k, t, b және s кездесетіндігіне назар аударған. Г. Рамстедт өзінің түркі, монғол, тұңғыс, манчжур және корей тілдерінің туыстас тілдер тобына жататындығын дәлелдеуге арналған бірқатар еңбектерінде т, к, к қатаңдарымен қатар көне түркі тілдерінде сөз басында алтайлық қатаң п – ның нұсқасы ретінде ұяң Б (М) – да болғандығын айтады. Ұяң б- ны п- > б - > в тарихи өзгерісінің нәтижесінде орныққан деген Неметтің болжамына қарсы пікір білдірген В.В. Радлов түркі анлауындағы п –ны кейінгі құбылыс деп есептеген. В.В.Радлов ұйғыр алфавитін негізге ала отырып, VIII ғ. түркі тілдерінің диалектілерінде п және б еріндік дауыссыздарының ажыратылғандығын болжай келе, көне түркілік анлаутта қатаң дауыссыздарды анықтаған, «Құтадғу білікте» қатаң, ұяң дауыссыздар бір таңбамен берілгендіктен ғалым сөз басындағы б, п, ф, в дауыссыздарын белгілеуде тек қатаң п және т дыбыстарын қолданған (Щербак:1970). Демек, ғалым сөз басында ұяң б дыбысы қолданылған деген пікірді жақтайды. В. Томсен аталған шығарма тіліндегі рифмаларға сүйене отырып ұйғыр және көне түркі тілдеріндегі дауыссыздар арақатынасы тең дәрежеде болуы мүмкін деп болжам жасайды, соның негізінде ұйғыр анлауына ұяң, еріндік б дауыссызын енгізеді.

Көне ұйғыр жазбаларындағы пар – бар, парча – барча, парк – барк, пил – бил, пир – бир, пол – бол түбірлерінің бірде б, бірде п – мен дыбысталуы сөз басындағы п – ның енисей кезеңінен кейін пайда болғандығына меңзейді деген И. А. Батманов, В.В. Арагачи және Г.Ф. Бабушкиннің пікірлері де б дауыссызын п– ға қарағанда көне деген қорытындыға әкеледі. Дегенмен, бұл пікірлер тілдік деректерді қазіргі тілдік құрылыммен, тарихи даму заңдылықтарымен тығыз байланыста қарап, аталған алмасулар бойынша жіті зерттеу жүргізуді, қосымша дәлелдемелерді талап етеді.

Көне ұйғыр алфавитінде п және б дыбыстары бір белгімен берілген, ал араб жазуларында /п/, /ч/, /г/белгілері болмады, өйткені бұл дыбыстар араб тілінде жоқ. Сондықтан түркі тілдеріне тән белгілер жазуларда көрніс таппай осы мәселеге қатысты әр түрлі көзқарастардың туындауына себеп болды.

Көне түркі анлауында ұяң б емес қатаң п қолданылған деген пікірді зерделеген Н.З. Гаджиева лингвистикалық тұрғыдан дәйекті тарихи – салыстырмалы зерттеу нәтижелерін ұсынады. Түркі тілдері мен диалектілеріндегі көрніс берген тілдік мәліметтерді салыстыра отырып ғалым ата түркі тілінде тек қатаң дауыссыздар өмір сүрген, ол бірінші буындағы екпіннің қарқынына байланысты деген шешімге келеді.

Ежелгі түркі тілдері сөз басында айтылған қатаң п дыбысы қазіргі түркі тілдері мен диалектілерінде жарысып қолданылып отырады. Мысалы, қазақ тілінің жергілікті тіл ерекшеліктерінде әдеби тілдегі б –мен айтылатын сөздер п - мен дыбысталады : пәт «бет, жүз» (Қ.Орд.,Арал, Ақт., Шалк.) , пал «бал» (Қ.Орд., Жамб., Шым.), палан – түген «бәлен түген» (Гурье., Манғ.), палуан / балуан (Алм., Кеген), пышын «пішін», пысу «пісу» (Сем.), пісекк (Орал, Жәнб., Қ.Орд., Арал), пытыра/ бытыра (Ақт., Ыр., Қар.), пада «бір топ мал, табын» . Сондай –ақ кәсіби сөздердің п – мен дыбысталуы басым : патырамау «бүлдірмеу», пая «бидайдың, жүгерінің, тарының, комбаин жинағанна қалған қалдығы сабағы», пәлек «қауын, қарбыздың сабағы», пәрбі «шойын тесетін құрал», пәт «қарқын, екпін», пал т.б .

Көне түркі тілдік деректер дәлел болатындай қатаң П дыбысының сөз басында қолданылуы өте көне құбылыс, оны басқа түркі тілдері сияқты башқұр тілі де өз басынан өткерген. Башқұр тіліндегі п өзгеріп өзінің ұяң вариантына ауысқан. Бұл белгі диалектілік ерекшелік ретінде сақталған. Башқұр тілінің говорларында әдеби тілдегі б – ның орнына п айтылады. Мысалы, башқұр әдеби тілінде б – мен дыбысталатын беләк «рука», бесән «пшено», берәй «что – нибудь», булыр «быть» , бәбәй «новорожденный», был «этот», боронго «прежний» сөздері башқұр тілінің шығыс диалектінде пеләк, песән, перәй, пулыу, пәпәй, поронко, пыл түрінде қатаң дыбысталады, сондай – ақ пы «этот», паш «голова», пүлеу «делить», пөгән «сегодня» говорға тән басты ерекшелік. Сонымен, башқұр диалектілеріндегі сөз басындағы п - ның қолданысы *пысак* (салст. қаз.т. пышак, тат.т пычак, қырғ.гов. пычак) – башқұр әдеби тілінде *бысак*, песән (салст. қаз.т. пішен, тат.т. печән) – башқұр әдеби тілінде *бесән*, *пешеш* (салст. қаз.т. пісу) – башқұр әдеби тілінде *бешеш*, орталық говорда *пелеш* «знать», ай говорында *белеш*. Башқұр диалектілерінде б – ның орнына п –ның қолданылуы экспресия күшімен, сөзді эмоционалды жеткізумен мысалы, ебәр (жібер) орнына йеппер, алып бер дегеннің орнына аппар деп п – ны қосарлап айтумен де байланысты. Башқұр тілінің оңтүстік диалектінде де пысак «нож», пыскы «пила», пысырак «грязь», пешереу «варить», палта «топор», пармак «палец», пажа «своjak», пелеш «знать» сөздері өзге түркі тілдерінде б – мен айтылады.

Ашық қысаң дауыстысы бар түбір сөздің соңы ұяң дауыстығы аяқталуы Г. Рамстедттің пікірі бойынша сөз басындағы қатаңдардың ұяңдану үрдісін туындатқан. Бұл көзқарасты жеке бір тіл немесе диалекті аясында қарастырсақ негізі бар екенін аңғарамыз. Мысалы, хорезмнің қыпшақ говорларында қатаң п дауыстылардың алдында сақталады, ал оғыз говорларында бұл заңдылық орындалмайды : кыпшақ гов. пьч «кроить», пыт «кончатся», путьн «целый», пьтақ «ветвь», пьчкь «пила», пут «нога», пьрчак «град», пьчән «сено» - оғыз гов. бьч, бьт, бутьн, бу:дак, бу:т, буржак, бечән, сондай –ақ пьчак «нож», пыш «варить» .

П ~ б алмасуларын салыстыра отырып қатаң п – мен дыбысталу диалектілік ерекшелік екендігін аңғарамыз. Жергілікті тіл ерекшеліктері, халықтық говорлар жазба ескерткіштерде көрніс таба бермейтін кейбір тілдік , көне қалдықтарды сақтап қалады. Бұл тілдік деректер тіпті жазба ескерткіштердің тілін талдауда құнды дерек болып табылады. Сондықтан жазба тіл деректері де түркі тілдерінің тарихи дамуының бір кезеңінің сілемдері ретінде дерек көз болып табылады. Жазба ескерткіштер тілінде сөз басында п дыбысының қолданысы аз болса да сақталған. Мысалы, көне түркі ескерткіштерінің анлауында п дыбысының қолданылуы сирек те болса кездеседі : «Кодекс куманикусте» пиш «вариться», М. Қашқари сөздігінде парс «барс», пишиқ «варенье», памук «хлопок», пус «туман», поу «осадок на жидкость». М.Рясянен чуваш және солтүстік шығыс түркі тілдерінен басқа түркі сөздерінде П тек қана сөз ішінде, сөз соңында қолданылатындығын атап өткен. Өйткені, сөз басындағы көне п жоғалып кеткен . Бірқатар ғалымдар мысалы, Тенишев, В. А. Богородицкий, Е. Г. Егоров чуваш, сары ұйғыр тілі, татар диалектілеріндегі сөз басындағы п – ның қолданысын екінші құбылыс, яғни ұяң б – ның өзге тілдік ықпал (орыс, қытай тілдерінің) әсерімен қатанданған деген қорытындыға келеді. Дегенмен, сөз басындағы көне қатаң п – ертеде түркі анлауында жүйелі кездесіп отырған. Бұл қағидатты бірқатар түркологтар өз зерттеу тәжірибелерінде дәлелдеген болатын. Бұл көне белгі қазіргі алтай диалектілерінің тіл деректеріндегі, сары ұйғыр тіліндегі сөз басында п – ның қолданылысынан байқалады. Көне П – дыбысы М. Рясянен айтқандай бұл тілдерде жоғалып кетсе де,

оның белгілері сақталған. Өйткені, тіл өз жүйесінде болмаған, құрылымында қалыптаспаған заңдылықтарға бағынбайды, қабылдамайды. Демек, алтай тілі мен диалектілерінде сөз басында п – ның кездесуі тек қана субстраттық, өзге тілдік ықпал ғана емес, түркі тілдері даму тарихында болған қатандарды ұяндану үрдісінің бір қалдығы деп қарауға тұрарлық белгі. Себебі, аталған тілдердегі сөз басындағы қатаң п өзге түркі тілдеріндегі сөз басындағы б – ға сәйкес келеді. Бұл ежелгі түркі тілдерінің даму жолдарының бір сілемі ретінде сақталған, қазіргі тілдер тарихы үшін маңызды. Сондықтан аталған тілдердегі сөз басындағы п басқа түркі тілдерінің сөз басында қолданылтын ұяң б үшін архетип бола алады. Қазіргі алтай тілдері, әсіресе алтай тілдерінің фонетикасы түркі тілдерінің тарихи дамуында көне белгілерді сақтап қалған деген көзқарасты барлық түркологтар мойындайды. Мысалы, тіл мәліметтеріне сүйенсек :

алт., тел., шор, сағ., леб. па /ба «связывать» , кадык па аны (связал его крепко) , бараб.диал. пау «беревка» , сар. ұйғ. т. пағ

алт., тел., шор, сағ., леб., паі «богатый» , сар. ұйғ.т. пай, пайы «разбогатеть»
сар. ұйғ.т. пар «есть»

алт., тел., леб. пака «лягушка» , сар. ұйғ.т. паға

шор, койб. пар «печень» , сар. ұйғ.т. пағыр

алт., тел., шор, сағ., леб., койб. пар «идти»

койб. парыс «барс»

алт., тел. паркыра «бурчать, ворчать»

тел. пармақ «палец»

ұйғ. кун патты (солнце зашло) , алт., тел., шор т. падыс «заход»

алт., тел., койб., сағ. пас «давить, сдавливать», сар. ұйғ.т. пас «давить»

сағ., койб. паска «другой, чужой» - алт., тел., шор пашка , хак. пасха, кар., қ. тат., кырг., тат.диал.,өзб.диал., башк. башқа, қаз., ноғ. , алт.диал. басқа.

сағ. , сар. ұйғ.т. паш «голова», алт., тел., леб. пашкар «управлять, приказывать».

сар. ұйғ.т. пат «погрузиться, исчезнуть».

Бұл тілдік бірліктер оғыз тобындағы, қыпшақ тобындағы тілдерде ұяң б – дыбысымен айтылады. Көне дәуірде түркі тілдерінің сөз басында қатаң дауыстылар қолданылғандығын ескерсек, түркі тілдеріндегі ұяндану үрдісі араб – парсы кірмелерінен бұрын тілдің өз ішінде болған құбылыс екендігін аңғарамыз.

Сонымен қатар, қыпшақ, оғыз тілдерінің диалектілерінде п – мен дыбысталатын сөздер де бар. Мысалы, құмық диалектілерінде пала/ бала «ребенок», пас/бас «голова» , өзбек тілі, қырғыз говорларында бутун/ путун «целый» , әзербайжан тілінің қазақ диалектісінде бісірмек/ пісірмек, қарақалпақ тілінің оңтүстік диалектісінде ұяң б солтүстік шығыс диалектідегі п – ға сәйкес келеді: пал/ бал, пушәг/ пусаг, питти/ битти, тува тілінің тоджин диалектісіндегі бөк “сор ”, бөс “ ткань ” орталық диалектіде пок, пөс, ал бөдүүн/ подүүн “ простой ” жарыспалы қолданылады.

Сөз басында қатаң п –ның қолданысы тек сары ұйғыр, алтай диалектілерінде ғана емес хакас тілін өзге тіл деректерімен салыстырғанда да анықталады. Мысалы, хакас тілінде пағ «беревка», пага «лягушка», паі «богатый», паліх «рыба», палті «топор», пар «печень», пар «есть, имеется», пас «голова», пат «тонут, погружаются», піс «зреть, вариться», пічах «нож», піл «спина, поясница», піл «знать», піс «пять»,

пол «быть, становиться», пурун «нос», пус «лед», пут «бедро, нога», пур «волк» т.б. еріндік, қатаң п – мен дыбысталатын сөздер қазақ тілінде бау, бақа ,бай, балық, балта, бауыр, бар, бас, бат, піс, пышақ, бел, біл, бес, бол, мұрын, мұз, бұт, бөрі нұсқасында сөз басында ұяң б – ны қолданады. Демек, еріндік, ұяң дауыссыздардың сөз басындағы таралу шегінің тарихи негіздерін жеке тілдер мен диалектілерден қарастыру керек. Ежелгі түркі анлутында қатаң п –ның болғандығының белгісі чуваш, хакас, сары ұйғыр тілдерінде, алтай диалектілерінде ғана емес, басқа түркі тілдері мен диалектілерінде де п – ның сақталып қалғандығы дәлел бола алады. Мысалы, ноғай диалектілерінде мен/ бен/ пен жалғаулық шылауының «пан» нұсқасы сақталған (бир къарт пан бир къурткъат – старик и старушка). Ежелгі сөздер басында қатаңдар қолданылғандығын қатаң- ұяң дыбыстары бар түбірлерді салыстыру арқылы байқауға болады. Мысалы, өзб.т. пакана «малорослий, низкий, карлик», ұйғ.т. пака - қаз.т. бәкене; чув.т. пасса «частица , выражает сожаление, досаду» - қаз.т. бәсе. Бірінен бірі фонематикалық тұрғыдан ажыратылмаған п қатаң дауыссызының аллафондары қазіргі түркі тілдері мен диалектілерінде жарысып қолданылып жүр. Еріндік, ұяң дауыссыздардың сөз басындағы таралу шегінің тарихи негіздерін жеке тілдер мен диалектілерден қарастыру керек. Татар тілінің шығыс диалектісінде барлық дауыссыздардың қатаңдануы байқалған. Мысалы, татар тілінің шығыс диалектісінде пала «ребенок» (әдеб. т. бала), посау «теленок» (әдеб.т. бозау), етістіктердің жіктелуінде де қатаң нұсқа сақталған : Мин парған (мен барғанмын), Син парған, Ул парған, Пес парған . Дәл осындай белгіні сары ұйғыр тілінен де табамыз. Мысалы, мен пылты «я знал», Сен пылты «ты знал», Ол пылты «он знал», Мыс пылты «мы знали».

Баскаков Н.А. ерте кезеңде еріндік дауыссыздар бір ғана фонема (п) арқылы берілгендігін атап көрсете отырып, оның аллафондарын төмендегідей түрде белгілейді : { P (- b-f/v – w – m) } (Баскаков:1972). Анлаут және ауслаутта кездесетін, фонематикалық тұрғыдан бір – бірінен ажыратылмаған бұл еріндік дауыссыздардың П қатаң дауыссызының аллафондары екендігіне ғалымның баса назар аудартуы түркі тілдері сөз басында п- б алмасулары жөніндегі көзқарастарды толықтыра отырып , бұл қатардағы алғашқы дыбыс П қатаң дыбысы екендігін дәйектейді. Тіл деректерінде қатаң п – ның ұяң б-ға сәйкес келуі б ұяң дыбысының екінші құбылыс екендігін байқатады.

өзб.т. пала – қаз., қ.қалп.т. пәле /бәле

қырғ.т. пата – қаз.т. бата / бәте

қырғ., өзб., түркм.т. палан – қаз., ұйғ.т. бәлен

чув., парк – қаз.,қ.қалп т. берік

чув., шор т. паян – тат., башқ.т. бәян.

Қазіргі түркі тілдеріндегі бет - бит (зат ес.), біз - биз (ес.), біт - бит (ет.), біл - бил (ет.) сөздері төмендегідей тілдерде п – мен айтылады :

чув., бараб.тат.т., пит ; леб.тат.чалқ. диал. пил ; тат.чалқ.диал. пиз, чұл.тат., бараб.тат.т пис, пит.

Алтай тілінің солтүстік диалектілеріндегі п – ның ұядану үрдісі жиі кездеседі және бұл құбылыс сөздегі көрші тұрған дауыстылар, сондай – ақ ұяң дауыссыздардың әсерінсіз пайда болады. Оның себебін ғалым Баскаков Н. А. алтай жазба әдеби тілінің әсері деп шешеді. Әдеби тілде ауызекі сөйлеу тілінде үнемі

жарысып қолданылатын пела / бала, паш / баш нұсқаларының ұяң (бала, баш) варианттары норма болып табылады.

А.М. Щербак бас, біз, бөз, бұрын сөздерінің өте ерте кезде ұяңданғанын айтқан. Тенишев Э. Р. сары ұйғыр тіліндегі қатаң п – ның басымдығын қытай тілінің тікелей әсері деп шешеді. Дегенмен, сөз басында й- дыбысынан басқа ұяңдар кездеспейтін, аталған позицияда қатаңдар басым түсетін сары ұйғырлар тілі де өте қызықты деректер береді. Сондықтан, тілдің өз жүйесінде болып өткен белгіні тек субстраттық әсер аясында таңа беруге де болмайды. Мысалы, сары ұйғыр тілінде пат «погрузиться, исчезнуть», пер «давать», алт., тел., шор, сағ. пол «быть, существовать, совершаться», сар. ұйғ.т. пуқа «бык», пуз «растроить, разушить», пулақ «ручей», пулғар «кожа», пурчак «горох» пығын/ пығын (пу + құн), пугун «сегодня», пыл «знать», пытыр «прошлый год», пырчак «горох».

Бұл сөздер өзге түркі тілдерінде ұяң б – дыбысына сәйкес келеді. Жіктеме бойынша әр түрлі тілдер тобына жататын және өзара байланысқа түспеген ұйғыр диалектілері, түркі тілдерінің оңтүстік батыс говорлары және қызыл диалектісінің деректеріне сүйене отырып А.М. Щербак *бар* «идти» сөзінің архетипін *пар* дыбыстық құрылымында екендігін дәйектеген. Э. Р. Тенишев С. Е. Маловқа сүйене отырып, бар етістігі ерте кезеңде қатаң дыбысталғанын айтқан. Демек, ұяң сөз басында қазіргі тілдерде қолданылатын ұяң б дыбысының этимологиялық нұсқасы, архетипі ретіндегі еріндік, қатаң п дыбысы бір түркі тілінде болмаса, екінші тілінде немесе диалектілерінде сақталып қалған. Мысалы:

түр.диал., құм., алт.диал. порсук, түрк.диал. порсығ, қ.қалп. порсық, хак. порсых, алт.диал. порсок, түр.диал. парсук, қ.балқ., ұйғ. борсук, башқ. бурхық, тат. бурсык. А. М. Щербак етістік түбірін «порс» «протухать, портиться» түрінде береді.

алт.диал.,хак.т. пар, чув. пыр – түрк., қ.тат., кар., құм., қ.балқ., кырг., қаз., ноғ., қ.қалп.,тат. бар «идти».

алт. диал, хак., көне ұйғ., алт., тел., обн., сағ., койб. пас, чув. пус - ноғ., қ.қалп.,тат., башқ., өзб., ұйғ., тув., чув., қ.тат., кар., құм., қ.балқ., кырг., алт., қаз. бас «ступать», хак. пастырых «гнет», пасхыс «лестница».

Түркітанушы ғалым Б. Сағындықұлы ғылыми зерттеулерінде п~б сәйкестігі У~у (тау) ~ у (w) ~ п ~ б ~ в сәйкестіктерінің бір бунағы ретінде қарастырылып, аталған дыбыстардың түпкі тегі таза, қоспасыз у дауыстысы екендігі дәйекті дәлелденеді. Ғалымның пікіріне сүйенсек: «бір замандағы таза у дауыстысының даму логикасы екі ұзақ кезеңді басынан өткізгенді аян етеді: бірінші кезең қатаңдану кезеңі, яғни дауыстыдан сонорға ауысу кезеңі болса, екінші кезең қатаңдану ұяңға ауысу кезеңі, яғни п > б > в >» (Сағындықұлы: 2009).

п ~ б ~ в сәйкестіктерінің пайда болуы кемінде он мың жылды талап еткен. Демек, қатаң п дыбысының ұяңдануынан қалыптасқан б дауыссызының түркі тілдерінде басым таралуының да себебі осындай тарихи өзгерістермен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баскакаов Н. А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект кумандинцев. М., 1972
2. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. Алматы, 2009
3. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Спб, 1970

İNCESU VE ÇEVRESİNDE TEMATİK-TİPOLOJİK HALK İNANMALARI

THEMETIC TYPOLOGICAL FOLKLORE BELIEFS IN İNCESU ENVIRON

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ НАРОДНЫЕ ПОВЕРЬЯ В МЕСТНОСТИ ИНДЖЕСУ

Dr. Yaşar KALAFAT*

Özet

İncesu Nevşehir ilinin bir ilçesidir. Bu ilçe; Hacılar, Develi ve Yeşilhisar ilçeleriyle sınır komşusudur.

İncesu ilçesi sınırları içerisinde pek çok türbe, tekke ve dede mezarı olarak bilinen ve halkın kutsal kabul ettiği mekanlar bulunmaktadır. Bu mekânlar; yağmur duası, çocuk edinme, çocukların sağlığı ve hayatının devam etmesi, hastalıkların iyileşmesi, kısmet açılması, gibi inançlara kaynak olmaktadır. Ayrıca taş, toprak, saçı vb. uygulamalardan hareketle tipolojik tasniflere bu yazıda yer verilmektedir.

Yazıda; türbe, yatır ve dede mezarlarına ilişkin bilgiler aktarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İncesu, komşu ilçeler, türbeler, yatırlar, dede mezarları, inançlar

Abstract

İncesu is a county in Nevşehir province and its neighboring counties are Hacılar, Develi and Yeşilhisar.

Within the borders of İncesu county, there exist many tombs, Islamic monasteries and other structures known as holy by people such as tombs of the old religious leaders. These structures serve as a resource for beliefs such as rain prayer, having children, health of children and continuation of their lives, recovery of illnesses, having a good fortune. Furthermore, in this paper typological classifications are presented based on stone, earth, coins etc applications, as well as information on tombs, entombed saint and the tombs of the old religious leaders.

Key Words: İncesu, neighboring counties, tombs, entombed saints, tombs of the old religious leaders, beliefs

---

* Türk Halk Bilimi Araştırma Merkezi Başkanı. Ankara/TÜRKİYE

“Anadolu çalışma yükselme yapısıdır
Bütün Türk soylarının tek Batı kapısıdır
Öylesine eskidir bu toprakta düşen kan
Toprak değil Türk çıkar depremde yeraltından
Toplumların beşiği güzel Anadolumuz
Gün burda güneş burda eksilmedik büyüdük
Yüce Türk birliğini yaşatmaktır yolumuz”

Fazıl Hüsnü Dağlarca- 75'inci Yıl Marşı

GİRİŞ

Bu çalışmada İncesu merkeze alınarak onun yakın-uzak çevresinden yağmur duası, çocuk edinebilme ve yaşamasının sağlanması, hastalıkların tedavisi, kısmet açılması gibi temalara dair inanmalar ile bunların taş, toprak, su, saç ve benzerlerin ile ilgili uygulamalarından hareketle tipolojik tasnifleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Her ne kadar İncesu İlçesi Nevşehir ilinin yanı sıra Hacılar, Develi ve Yeşilhisar ile sınır komşusu ise de halkın yöneldiği kutlu mekânların buldukları yerler idari hudutlarla sınırlı değildir. Keza inanç coğrafyalarının sınırlarında da gümrük kontrolü yapılmamaktadır.

Biz millet olarak on binlerce Horasan Eri Ulucanı olan ve bunlara ait binlerce efsanesi bulunan fakat edebiyatla edebileştirilebilmiş bir tek yapıtı olmayan bir toplumuz. Haçlı Seferleri'ne karşı destan yazan alp Erenlerden kaçına senaryo yazılabiliştir. İncesu halk inançlarını muhakkak İncesu'da aramak ve hatta bulabildiğini sanmak fazla bir şey ifade etmemektedir. Horasan Eri'nin ruhunu topluma mal edebilmek için, o ruhu semalardan indirip yaşayan bedenlerde hayata geçirebilmek gerekir. Kültürlerin incelenmesi safhası bu bakımından önemlidir. Horasan Eri tiplemesi yaşayan bireylerde tekrar hayat bulabilmesi ancak bu taktirde mümkündür.

Yaygın iletişim vasıtaları ile yapılan kültürlenme kültür coğrafyamızın doğusu batısına benzetilmek istenilirken, batı Anadolu kültür coğrafyamızın doğu Anadolu kültürümüzden ilmek alması ihmal edilmektedir. Aynı süreçte doğuda da farklı bir kimlik adına kültür mayalandırılmak isteniyor. Anadolu Türk kültürüne Avrupa ve Amerika'dan yapılan kültürel aşılama ise bu çöküntüyü ve çözülme hızlandırmaktadır.

Çalışmada büyük ölçüde 2 kaynaktan yararlanılmıştır.¹

METİN

Yapılabilen tespitlerden Türbe tekke Dede Mezarı olarak bilinen mekanlardan sayısal formel kapsamına girenler: **Üçgözlü Yatırı**, (Bünyan) **Üç Şehitler** (Küpeli-Büyüktoraman), **Üç Pelitler Dede Suyu**-(Kocasinan)**Yedi Kardeşler**(Bünyan) Geceleri ışık saçan **Yedi Kardeşler**, (Kızıllören-İncesu), **Yedi Meşeler** (Molla Hacı- Kocasinan) **Üç Yatırlı Türbe** (Develi Havada) **Beş Kızlar** (Felahiye-Acırlı) **Beş Kardeşler** (Büyük Toraman Köyü) Omuzu Gürzülü (Sürtme-İncesu) yedi kardeş oldukları söylenir. **Kırk Kızlar** (Sarıoğlan-

¹ Ünver Günay, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Huzeyfe Sayım, Vahap Taştan, **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri** Ankara 1996; Yaşar Kalafat, **İslamiyet ve Türk Halk İnançları, Türk Kültürlü halklarda Halk İnançları**, Berikan yayınevi, Ankara, 2009

Ömer Hacı) **Kırklar Suyu** (Arap Ocağı-Ağırnas-Kocasinan) bura ile ilgili anlatıya göre buraya şifa için getirilen çocuğun duadan sonda elbiseleri çıkarılır başka elbise giydirilir. Daha sonra Küçükbürüngede ki **Kırklar Suyu**'nda banyo yaptırılır. Kanaatimize göre hasta çocuğun giysilerinin değiştirilmesi "**koku inancı**" ile ilgilidir. Kara iyeler tarafından tanınan eski kokunun onları yanılmak için değiştirilmek istenildiğini gösteren başka bulgular da vardır. Kızlar Mezarlığı (Talas-Ardıç) üzerinde durulabilecek mistik muhtevalı isimlerdir²

Hayvanattan insanata isim olabilenler:

Koyun Abdal (Büyüktuzhisar-Koyun Abdal), **Şıh Aslan Dede** (Hacılar) Kızılören (İncesu)'da yatmakta olan Şeyh Kumalı çift sürerken öküzü ölünce onun yerine çifte ormandan bir aslan gelip koşular çifti onunla sürer.³ Biz Bingöl'de öküzün yanına ayı koşarak çift süren bir ulu zatın efsanesini tespit etmiştik⁴

Bu isimler arasındaki **Sesli Dede** (Hacılar)**Kara Hızır**,(Karlıhdırlı-Bünyan) **Hızır İlyas**(Develi) **Ocak Evi** (İnce su)İğdeli Türbe, üzerinde ayrıca durulabilir.

Kutlu mekânlardan **Evliya Dağı Türbesi** (Develi-Ayvazhacı), **Evliya Dağı Türbesi** (Tombak-Develi) **Evliya Türbesi** (Sarıoğlan) **Evliya** (Talas-Ardıç), **Garipler Mezarlığı** (Yeşilhisar) **Garip Türbe** (Gülabi-Pınarbaşı) **Garip Türbe** (Koçcaz Deresi-Pınarbaşı)⁵ gibi kutlu mekânlardaki mezar mimarisinin garipliği veya ilgili şahısların hal-hareketlerindeki garipsenen tutumlarından bu ismi almış olmalarına ihtimal verilmemelidir. Garip olmak Allah indinde itibarlı statülerdendir.

Sesli Dede Eski Türk inançlarındaki **Ana Maygıl** karakterinde bir ulu zattır. Anadolu Türk Evliya Kültüründe "**Yeşil Sarıklılar**" olarak bu tiplene günümüzdeki "vatan torağı kutsaldır" ve Eski Türk inanç Sisteminde "Kutsal Ötügen" "**Yer-Su**" inancı ile bağlantılıdır. Ulu zatların bu âlemden göçtükten sonra gerektiğine vatan müdafaasına katıldıkları inancını yansıtır. Sesi Dede'de bu özellik bu âlemden göçmüş diğer ulu zatları da onlara seslenerek vatan müdafaasına çağırması olmasındadır.⁶ Bu tür ulu zatları ilk inceleyen uzmanlardan birisi de Sayım Sakaoğludur.

Üç Kardeşler, Beş Kardeşler, Yedi Kardeşler inanç Coğrafyamızın Anadolu, Balkanlar, Ortadoğu, Kuzey ve Güney Kafkasya'da birçok yerde çok sık görülürler Kırk Kızlara ait efsane ve mekânın bulunmadığı şehrimiz de hemen hemen yoktur⁷

Öksürük Deligi (Kocasinan-Çevril), **Günah Deligi** (Sürtme-İncesu), **Delikli Taş** (Subaşı Kocasinan), **Delikli Kaya** (Melikgazi- Gezi) **Delikli Taş** (Bünyan-Büyüktuzluhisar), **Delikli Kaya** (Develi) **Delikli Öksürük Kayası** (Özvatan-Amarat), **Deliklikaya** (Sarız-Dayıoluk), Ayrıca taş içerikli kutlu mekânlardan **Karataş** (Yeşilhisar), **Taş Avrat**, **Yerdaş** (Büyüktuzhisar) **Taşbeşik ve Fadime Ananın Kirmeni Taşı**

² A.g.e.

³ A.g.e.

⁴ Yaşar Kalafat, "Türk Halk İnançlarında Hayvan", **Av. Süleyman Kazmaz Armağanı**, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara, 2009, s.261-293

⁵ Ünver Günay, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Huzeyfe Sayım, Vahap Taştan, **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri** Ankara 1996

⁶ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri**, Ankara 2010, 6. Bsk. Ankara Berikan yayınlar

⁷ Yaşar Kalafat "Türk Halk İnançlarında Hususiyle Doğu Anadolu'da ve Orta Toroslarda Kırk Motifi" **Milli Folklor** .....sh.15-21; Yaşar Kalafat "Anadolu'da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları" **Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Kış 2004 S. 32 sh. 37-55

(Ganişeyh Türbesi-Ganişeyh-Akkışla), **Hz. Ali Kayası** (Melikgazi), **Düldül'ün Ayak İzi** (Develi), **Cebrail veya Hızır'ın Ayak İzi** (Hacılar), **Dilek Kayası** (Develi-Soysaldı), **Gelincik Kayası** (Hacılar), **Tavaf Kayası** (Evliya Türbesi Sarioğlan) ayrıca **Gülbaba Mağarası** (Gülveren-Tomarza), **Meryem Ana Mağarası** (Ulupınar-Yahyalı) Hz. Ali, Düldül ve Zülfikarla ilgili bölgede birçok yer adı daha vardır. Bu isim Türk költürlü halklarda coğrafyaya en fazla yansımış olmandır.⁸

Öksürük Deliği, Öksürük Baba, Gokgok Baba, Öksürük Piri gibi yerler Anadolu ve Azerbaycan Türk inanç coğrafyasında sık görülen ve şifa verici kutlu mekân olarak bilinirken Develi'deki **Delikli Kaya** şifa bulmak için deliğinden geçilen bir yerdir Hacılardaki **Delikli Kaya**'nın da tedavi ve dilekler için deliğinden geçilir. Bünyan Büyük Tuzluhisar kasabasındaki **Delikli Taş**'tan boğmaca olan küçük çocuklar geçirilir. Boğmaca tedavisi olmak isteyen ve bu taşın deliğinden sığmayan büyükler taşın etrafında tavaf edercesine dolaşp 3 İhlâs bir Fatiha okurlar Bünyan'ın Elbaşı-Akmescit kasaba mezarlıklarındaki 4 tarafı delikli taştan ise Gelincik hastalığından muzdarip olan gelinler şifa bulmak için geçirilir. İncesu Sürmedeki **Omuzu Gürzli Türbesi**'nde bulunan menfezden geçebilenin günahlarının af olunacağına inanılır. Biz evvelce Erzurum'da Bitlis'te, Erbil'de, Aktaş'ta/Azerbaycan bu isimli ziyaretler tespit etmiştik. Bitlis ve Erzurum'daki bir tarafından diğere tarafına ve çok 3 defa geçilen bir delikli taş idi.⁹

Uzunkaya (Sarioğlan-Pınarbaşı) efsane ve ritüelinde adeta poli költ oluşmuştur. Uzun kutlu kayadan **ışık** gelebilmekte, kayanın zaman zaman uzadığına şahit olunmakta kayanın etrafında nur yüzlü bir şahıs etrafında peyda olan insanlar ihtiramla ibadet etmekte ve kayadan "Allah" sesleri gelebilmektedir. Cemaat ibadetten sonra kayayı eski yerine koymaktadır. Kayanın etrafında muhtelif hacetler için 7 defa **tavaf** edilmekte ve her tavaftan sonra bir **çivi** çakılmaktadır. Çocuğu yaşamayan kadınlar gibi hayvanlar da tavafa iştirak ettirilmekte. Tavaf esnasında kadınların ağızlarına ip ve ağaçtan yapılmış **at gemi** gibi gemi takılmakta aynı zamanda "Bir atım var satarım yanına kulununu katarım" denilmektedir. **Yedi Meşeler** ziyaretinde de aniden beliren 7 nur yüzlü adam bir avcıyı uyarır ve kaybolurlar. Keza **Himmet Dede** (Koçağız-Kocasinan) gibi bazı ulu zatların geceleri abdest aldıkları, namaz kıldıkları gibi göründükleri anlatılır. Mimarsinan-Kocasinan'da her yıl yapılan Evliyalar Günü'ne katılan kimselerin darda kalınca gaipten Aksakallı birilerinden yardım aldıklarına inanılır¹⁰

Evliyalar Günü Türk költürlü halklardaki er kişi-kadın kişi algılayışının tarihi derinliği bakımından da anlamlıdır. Mimarsinan'da her yıl Mayıs ayının sonu Haziran ayının başında yapılır ve bir anlamda yağmur duasıdır. Bu gün mezarlıkta bulunan yatırlar ziyaret edilir öğle namazından sonra adağı olanlar adağını keserler. Toplu olarak ilahiler eşliğinde yapılan bu merasime kadınlar bizzat katılmaz uzaktan izlerler.

Bu merasim Altay Türk költür coğrafyasındaki mevsimlik bereket merasimlerini ve orada yapılan saçları andırırken o merasimlere de kadınlar katılamamakta ve sadece kız çocukları ile yaşlı kadınlar katılabilmektedirler Türk inanç költüründe kadınların bir

---

⁸ Yaşar Kalafat "Türk Halk İnançlarında Hz. Ali Költü" **Seçkin İranlı Şair ve Ali Üstat Şehriyar** (15-16 Mayıs 2003, Ankara) Sempozyumu A.Ü. DTE. Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı - İran İslam Cumhuriyeti Költür Müsteşarlığı

⁹ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri**, Ankara 2010, 6. Bsk. Ankara Berikan yayımlar

¹⁰ Ünver Günay, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Huzeyfe Sayım, Vahap Taştan, **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri** Ankara 1996

döneminde dini merasimlere katılma veya erkeklerle birlikte olabilme yasağı günümüzde olduğu gibi geçmişte de olduğunu görebiliyoruz.

Kutlu mekânlardan ışık geldiği bilhassa kutlu gecelerde buna şahit olunduğu bilinmektedir. Zaman zaman uzayıp kısalabilen kaya tespiti ile ilk defa karşılaşmaktayız. Nereden gelip nereye gittikleri bilinmeyen ve ayine katılan bu kimseler kimlerdi insanoğlu olmayan imanlı yaratıklardan mı idiler? Kayadan “Allah” seslerinin gelmiş olması cemadatin da zikir edebildiği inancına işaret edebilir. Tavaf ayrıca değinileceği üzere bölgenin diğer ulu canları için de söz konusudur. **Çivi** çakılmasını türbe etrafında gelişmiş inançlar arasında Uluğ Türkistan’ın güneyinden, Anadolu’dan **Yedi Uyurlar** mağaralarından, türbe gönderine adak bezi bağlanma şekli olarak bilmekteydik Gem takılması ve yatıra satış yapılması inancı da bizim için çok yeni değildir. Makedonya Yörükleri arasında yeni gelin yeni evine geldiği ilk gün ağzına gem vurularak evin ocağına götürülür başı ocak taşına dokundurur.¹¹ Yaşamayan çocuklat Türk kültürlü halklar arasında ulu kabirlere satılabilirken Özbekistan’da bebek beşiğe konulduğu ilk gün “aldım verdim” veya “sattım aldım” merasimi yapılarak kara iyelere karşı korunmaları sağlanıldığına inanılır. Keza kutlu mekânlardan hayvanların da tedavileri ve verimlerinin artması için yararlandırılabilceği inancı oldukça yaygındır. Bazı yatırlarda da muayyen zamanlar ateşin yandığına inanılır. Dağdağan Dede-(Kocasınan) bunlardandır.

Evliyalar Günü, bize kabir üste veya Ölü bayramı inanç ve uygulamasını hatırlatmıştır. Bu bayramlarda da yılda bir daha mezarlar ziyaret edilip elden geçirilirler.

Taş kesilme inancı ile ilgili olanlar:

Mağara Önü Ağaçları Gülveren-Tomorza) Hz. Muhammed’in askerlerinin düşmana esir olmamak için Allah’a yalvarıp ağaç olmalarını dilemeleri üzerine ağaç olduklarına inanılır. Kurtuluş için Allah’a yalvararak insanattan cemadata dönüşüldüğünün örneği oldukça çoktur İnsanattan nebatata dönüşüldüğünün örneğine pek benzerleri ulu mekânlarda olduğu gibi tabudur rastlanılmaz. Buradaki ağaçlar da benzeri kutlu mekânlarda olduğu gibi tabudur, dokunulmaz. Beş Kızlar Mekânındaki ağaçlar da tabu muamelesi görürler. Evliya Dağı’ndaki kevenler de böyledir. Kutlu zatların mezarları etrafındaki ağaç türü bitkiler genel anlamda tabu olarak kabul edilirler.¹²

Şeyh Aslan (Kızılören-İncesu) bu yatırın yanında cinsi ilişki kuran bir erkek ve kızın taş kesildiğine inanılır. Taş kesilme Allah’a yalvarılarak korunmak için istenilebilirken hatalı hallerde de Allah’tan aldığı özel güçle Ulu zatlar tarafından cezalandırılabilir. İnsanattan cemadata dönüşme konusuna bir örnek teşkil eder.

İğdeli Türbe (Düzencik-Pınarbaşı) Şeyhin askerlerine gölge yapmaları için hak tarafından oluşmuşlardır. Bunlar tabudurlar bunlara dokunulmaz ve bu çevrede avlanılmaz. Mekânın insanattan kaynaklanan kutsallığı nebatata olduğu gibi hayvanata da yansımıştır

Taşavrat, kakasını yapan bebeğinin poposunu yufka ekmeği ile temizlediği için lanetlenip taş kesilen ir kadındır. Kadını lanetleyen halk bir parça koparmak suretiyle heykel düzleşmiştir. Bu anlatı Diyarbakır’da da yaşamaktadır.

Musa Dede (Ayvacık-Pınarbaşı) Buradaki kaynaktan çıkan su temizlik işlerinde kullanılmaz. Dede’nin kutsiyeti kaynak suyu da kapsamıştır. Bu suda kirli olan nesnelere

---

¹¹ Yaşar Kalafat, Makedonya Türkleri (Türkmenler, Torbeşler/ Türkbaşlar, Çenkeriler ve Yörükler) Arasında Yaşayan Türk İnançları, İstanbul 1994

¹² Ünver Günay, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Huzeyfe Sayım, Vahap Taştan, **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri** Ankara 1996

yıkanamayışı dede ve giderek suyunun tabu olduğu inancını yansıtır. Musa Dede’i ziyaret ederek çocuk edinmek dileyenler benzerlerinde olduğu gibi çocuğa dedenin Musa ismi verilirken Musa adı kullanılmaz tipik bir tabu olayı yaşanır çocuğa “dede” denir. Aynı uygulama Nahcıvanda Hz. Ali ile ilgili olarak yaşanır. Hz. Ali “Ağa” olarak kodlanır. Bu yolla edinildiğine inanılan çocuklara “ağa Verdi” denir. Bazen ailenin bu dünyadan göçmüş büyük babanın ismi toruna verilmiş ise o çocuğa da aynı gerekçe ile ismi kodlanarak verilir “dede” denir..Biz Yenisey’in çıkış bölgesine yıkanmak için girilemediği ve o bölgede balık tutulamadığını tespit etmiştik.¹³

Pek Yatırı (Büyüktoraman—Özvatan) yatırım yanından sigara içerek geçmek isteyen kimseyi “söndür sigaran” diyerek uyardığına inanılır. Bu tespitteki yatır tabudur. Uyulmaz ise ceza verebilir inancı vardır. Biz Safranbolu’da türbesinin önünde yılışıklık yapan gençleri uyaran bir ulu zatın varlığını tespit etmiştik¹⁴

Kırk Kızlar Tepesi (Ömerhacılı-Özvatan) Düşmandan korunmak için “Allah’ın Allah’ım bizi ya kuş et ya taş et” şeklinde yakarmaları üzerine taş kesilmişlerdir. İnsanattan cemadata dönüşün örneğini teşkil ederler

Toprağında hikmet aranan bilhassa şifa için toprağı kullanılan Ocakevi (İncesu) yatırlar gibi toprağının koruyucu olduuna askere giderken yanına alınıp tekere alınca da tekrar yerine konulan yatırlar da vardır. ( ) bunlardan Ocakevi yatırımında buradaki değirmen arızalanmasın diye helva dağıtıldığı anlatılır

Işık veren türbeler arasında

Evliya (Ardıç-Talas), Miktat Dede (Sakaltutan-Talas)¹⁵

Yedi Kardeşler (Kızılören-İncesu)

Ulu kabirler münasebeti ile üzerinde durulacak bir konu ”**kan**” dır.

Savaş Zamanı Dede Suyu (Kocasinan) savaşa gider, Mehmetçikle birlikte savaşa katılır, savaş bitinceye kadar suyu kurur. Savaştan sonra bir müddet kızıl akar inancı vardır. Bize göre bu tespit Anamaygıl inancının kapsamında mütalaa edilmelidir.

Melikgazi (Pınarbaşı) nin mumyalanmış cesedine iğne batırıldığında kan çıktığına inanılır.

Kutsal Ağaçlar (Küveli-Büyük Toroman)ziyaretindeki ağaçtan dal kesen şahsın oğlu ölür ve ağaçtan kan akar

Ardıçlı Yatır (Kayapınar-) Tedavi, Yağmur duası, çocuk isteme gibi dilekler için gidilir Dileğin kabul olması halinde ardıcın deliğinden kan akacağına inanılır.¹⁶ Türk kültürlü halkların kültürlerinde kan inanç içeriklidir.¹⁷

Su içerikli olanlardan

---

¹³Yaşar Kalafat “Dedem Korkut Kültür Elllerinde Adlanma” **Prof Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, Ağ Çağ, Ankara 2008, s.520–541

¹⁴ Yaşar Kalafat “ Safranbolu ve Yöresinde Türbeler” **I. Ulusal Tarih içinde Safranbolu Sempozyumu (4–6 Mayıs 1999)** Ankara 2003, sh. 31–41

¹⁵ Ünver Günay, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Huzeyfe Sayım, Vahap Taştan, **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri** Ankara 1996

¹⁶ a.g.e.

¹⁷ Yaşar Kalafat, “Giresun Yöresi Örnekleri ile Türk Kültürlü Halklarda Kan İnancı” Karadeniz Sempozyumu, 09–11 Ekim 2008 **www.yasarkalafat.info**

Ağcakoca Pınarı (Yerköy-Yahyalı), **Dede Pınarı** (Yahyalı) **Tohum Pınarı** (Karagözü-Sarioğlan), **Hacet Pınarı** –(Arap Ocağı- Ağırnas- Melikgazi), **Süt Pınarı**, **Dilek Pınarı** (Bünyan)**Yağmur Duası Tepesi** (Himmetdede-Karpınar-Sarioğlan) **Kurban Pınarı**, (Büyüktoraman-Özvatan), **Sıtma Pınarı** ((Fellahiye),Salmanlı **Dede Suyu** (Hırkaköy-Kocasinan) **Ali Baba Türbe altı suyu** (Höbek Kocasinan) **Kutsal Su** (Küçükbüyük-Melikgazi)¹⁸

Bunlardan Süt Pınarı'na süt kesilmesinin tedavisi için giden kimse bir fatiha ve 3 ihlâs okur bu su ile sağ göğsünü yıkar parça ekmeği burada ıslatıp gözüne sürer ve ıslak ekmeğin yarısını orada bırakır ve yarısını da arkasına bakmadan yiyerek oradan ayrılır. Böylece 3 gün sonra sütün geleceğine inanılır Yapılan sacının bir yarısının yenildiği uygulaması ile ilk defa karşılaşılmaktadır. Kutlu mekânlardan “geriye bakmadan ayrılma” muhtemelen hayretle karşılaşılabilecek bir görüntüden kaçınmak içindir.

Ağaç Kültü ile ilgili inançlar Kayısı Ağacı (Hırkaköy-Kocasinan) dalı tabu kabul edilen Pelitle ver (Mollahacı-Kocasinan) Çaputğacı (Ağırnas-Melikgazi), Çaputlu Kayısı Ağacı (Hisarcık-Melikgazi) Çaputlu Alıç Ağaçları (Mimarsinan-Melikgazi) Çaputlu Kuşburnu Ağacı (Karakaya-Bünyan) Kuru Ağaç (Koyunabdal-Bünyan), Sallığın Çaputlu Çalısı (Samağır-Bünyan), Kutsal Ağaç (Develi), Çaputlu Armut Ağacı (Havadan-Develi), Çaputlu Çalı (Acırlı-Felâhiye), Ardiç Ağacı (Kayapınar-Felâhiye) Çaputlu Kuşburnu Ağacı (Büyüktoraman-Özvatan), İğdeli Türbe (Düzencik-Sarioğlan), Çaputlu Alıç (Ardıç-Talas) Çaputlu İğde (Yerköy-Yahyalı) Çaputlu İğde (Yerköy-Yahyalı)

Tabu, kutsal sayılan insanattan, hayvanattan, nebatattan ve cemadattan varlıklara duyulan saygı, çekine, az-biraz da olsa yükünmedir. Tabu kabul edilen unsurlardan beklenti ve çekinme vardır. Ağaç kültürünün de derinliklerinde bu husus aranabilir. Çaput bağlamak bağlama şeklinin özellikleri olan bir saçı türüdür. Bu tür saçı inancının coğrafyası Türk kültür coğrafyasını çok aşmaktadır.

Eski Türk İnanç sistemine Getirilen izahlar arasında her oba ve oymağın belki de boyun bir kutsal ağacı, bir kutsal dağı ve bir kutsal hayvanın olduğu şeklindedir. Toplumlar arasında demografik kaynaşmalar oldukça bitkiden, hayvandan ve cansız bilinenlerden oluşan tabular adeta çok tabulu bir inanç ortamı oluşturmuşlardır. İnsanattan her kutlu mekân oluşturduğu kutlu alandaki bitki ve cansız bilinenlere de kutlu bir kimlik verir. Bununla birlikte insanat bağlantılı olmayan kutlu cemadat ve nebatat da vardır.

Türk mitolojik kültüründe özel yer tutan bazı ağaçların olduğu bilinmektedir. Yaşayan halk inanmalarında bazı ağaç türlerinin nazarlıklarda yer almak gibi özel yer tuttıkları da bilinmektedir. Keza bir kısım efsaneler belirli muayyen ağaçlar etrafında gelişmişlerdir. Bütün bunların yanı sıra meye ağaçlarının ve meyveli ağaçların itibarı farklı olmuştur. Yaz kış yaprağı solmayanlar, mukavim ve uzun ömürlü olanlar, farklı bir manevi güce sahip olmuşlardır. Tunceli çevresi halk inançlarımızdan yıldırım düşmüş ağaçlara bu hallerinin mistik itibar kazandırdığını kurumalarına rağmen kutsallıklarının devam ettiği bilinmektedir. Kutlu mekânların üzerindeki her şey gibi ağaçlara da kutluluk verdikleri gibi kutlu ağaçların da çevrelerinde kutlu bir atmosfer oluşturdukları bilinmektedir. Bu noktada Bir ulu kabir için adak bezi bağlanacak ise yatırın etrafındaki çalılara dahi bulunabilmekte ve hatta demir parmaklıklara da adak bezi bağlanabilmektedir.

Şem'un El-Gazi (Kızılören-İncesu)“Allah'ım bana öyle büyük bir güç ver ki, seksen sene daha bu kâfirlere karşı devenin savak kemiği ile harp edeyim” şeklindeki duası da bize

¹⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Huzeyfe Sayım, Vahap Taştan, **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri** Ankara 1996

çok ilginç gelmiştir. Evvelce Türk halk inanç sisteminde kişiöglu'nun kutunun saçlarının dibinde olduğu inancının varlığını öğrenince Anadolu Mitoloji kahramanı Samsun'u hatırlamıştım. Samsun'un başlıca silahının çene kemiği olduğu hatırlanmalıdır.

SONUÇ

Halk inançlarında tasavvuf inanç kesimleri itibariyle bir bütündür. İster Sünnî inanç mezheplerinden herhangi birinde, ister Şii-Caferî İslam inançlı olanlarda ve isterse Alevi-Bektaşî İslam inanç ortamına yerleşmiş olsun aşk ve onun kaynağı bir tanedir. Onun vatan sevgisi, evlat sevgisi, sanat sevgisine düşmüş olması tezahür şekli ve tezahür ortamı ile açıklanabilir. O açıktan zikredilse de edilmese de âşık gönüllerindedir. "Yolun açık olsun" veya "hayırlı olsun" denildiğinde Allah adı açıkça ifade edilmemiş olsa da yolları açan, hayırları veren odur. Ondan dilenilir o verir.

"Türklük bir ırk, kavim olgusundan öteye bir milliyet objesidir" derken kastedilen budur. Türk ırkı sadece anadili Türkçe olanların değil istiklâl Marşı ile izmihlal olmayacak istiklâl Savaşı'nı kazanan milletin ırkıdır. Muhtaç olunan kanın aranılacağı kan bir ırkın değil bu milletin kanıdır.

COMPARISON OF THE PLACE OF BIRDS IN RUMI'S1 MASNAVI MA'NAVI AND ATTAR'S MANTEQ-AL-TAIR

MEVLÂNÂ CELALEDDİN-İ RUMİ'NİN MESNEVİ'Sİ İLE FERİDÜDDİN-İ ATTAR'IN MANTİK'UL TAYR ESERİNİN KARŞILAŞTIRMASINDA KUŞLARIN YERİ

СРАВНЕНИЕ МЕСТО ПТИЦ В РУМИ "МАСНАВИ С МАЪНАВИ" И АТТАРА "МАНТЕҚ-АЛЬ-ТАИР"

Shapour NORAZAR*

Abstract

İt both of the works, namely, Rumi's Masnavi ma'navi and Attar's Manteq-al-tair , the comparison of birds place has been done, and each one of birds is a symbol and allegory of the particular characters at the different positions; Attar's intention is undoubtedly to show the talent language and advent of the mystical place of Gnostics of the creed path that will be terminated by achieving the Phoenix and knowing the Phoenix self. Rumi, as well as Attar, has enjoyed using birds symbolically and allegorically for expressing his mysterious objectives. He considers the functional position of birds as a guiding signs and their role in the validity of the purification of the soul and releasing from the overwhelming passion. So, by perceiving the mystery and allegories, readers of the given works may fill their understanding bowl of infinite and endless sea of love and insight can work

Key Words: Rumi (Moulavi), Attar, birds

Özet

Bu yazıda; Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin Mesnevi adlı eseri ile Feridüddin-i Attar'ın Mantık-ul Tayr adlı eseri karşılaştırılmıştır. Her iki eserde kuşların karakterlerine göre her birinin farklı pozisyonlarda bir sembol ve alegori olarak yerleri belirtilmiştir. Şüphesiz Attar eserinde amaç; dil bilme yeteneğini ve gnostiklerin mistik inanca göre bu yeteneğin Anka kuşundan başladığını ve Anka kuşu ile sona erdirileceğini göstermek idi. Mevlana da Attar gibi kuşların gizemli amaçlarını ifade etmek için onları sembolik ve alegorik kullanarak takdim etmiştir. O, ruh ve ezici tutku bırakmadan arınma geçerliliğini, yol göstericiliğini ve rollerini kuşların fonksiyonel pozisyonunda düşünmekteydi. Bu sebeble incelenen bu

---

* Department of Literature, Bilesavar Moghan Branch, Islamic Azad University, Bilesavar Moghan/IRAN.

iki eseri okuyucuların kafalarını; gizem ve alegorik duygularla, sonsuz anlayış ve sonsuz denizler kadar sevgi ile doldurulabilir.

Anahtar Kelimeler: Mevlâna Celâleddin-i Rumi, Mesnevi, Feridüddin-i Attar, Mantık-ul Tayr, kuşlar

Introduction the necessity of the present research is due to the fact that no comprehensive research has been done regarding the subject of the study . in addition, using the related literature and books and articles, so that they may use them to enrich their statements and making them more impressive and polish their thought mirror and enjoy a literary and spiritual pleasure.

it both of the works, namely, Rumi's Masnavi ma'navi and Attar's Manteq-al-tair, are narrated by animals' language that form the main character of stories and analogies in both books. The very important point is that the bird of these two books is an allegory for a particular person. The mysterious birds are like guidance signboards that one may easily reach the target point by understanding their symbolic concept.

Discussion and methods

Attar's Manteq-al-tair is one of the major mystical works in the world literature. Perhaps, except for Rumi's Masnavi Ma'navi, no work in the mystical verse literature in Islam world overtakes composition in verse. it is a description of the birds travelling into Phoenix and the adventures during the trip and withdrawal of some of them and their perish and dying and eventually reaching the "thirty birds" out of the mass group to go on a pilgrimage to (Phoenix).

In this poem, the finest possible expression of the relationship between the Truth and difficulties and troubles of mystical path (Shafi'I Kadkani, 2004: 108) Attar's Manteq-al-tair is an ode consisting of four thousand and four hundred and fifty eight bits, and the name of this book in the works of Attar has been stated as "Maqamat-al-Toyour" as well as Manteq-al-tair. Manteq-al-tair interpretation is taken from Sixteen verse of Koran, Nahl sura. Undoubtedly, the intention of Sheikh Attar in composing the Manteq-al-tair is the talent language and eminent advent of each man and travelers of Truth creed. (Foruzanfar, 315: 1974- 313).

This book begins by praising the God and His Prophet and mentioning virtues and advices fanatics and describing the thirteen birds. However, the main design consists of birds communities and gathering them for selecting and finding a king to rule over them. Since they had been believed and argued that without the king, life becomes difficult, and in that gathering hoopoe rises and speaks, and describes himself as Solomon envoy to queen of Sheba, and introduces the Phoenix deserving for kingdom and ruling over the birds. Afterwards, each one of the birds present an excuse and abdicate and desist Phoenix demand and seeking for its place, but hoopoe convince each of them and provide all with proper answers and this proceeds to the point that they select them as their leader and enthrone him [hoopoe]. Majority of them dies in the way of seeking and thirty thin wing-burned chickens reach the majesty Phoenix and there they find that the seeker and the desired goal (what they were seeking) are the same since the were thirty seeking and demanding birds whose desired objective was Phoenix. Attar's real target or goal in this ode is to state the quality of existence or growth of demand in the heart of seeker and his

achievement in reaching the degree of devotion. He addresses the various mood of disciples and the hazards happen to them at the time of passing the mystical path and presents the treatment of each one and show the barriers of it. (Forouzanfar, 19: 1974- 17). Attar in Manteq-al-tair describe the seven love towns (or seven lands) including demand, love, wisdom, magnanimity, monotheism, astonishing, poverty and doom, that land in Sufis' term is defined as difficult way and dangerous home. (Forouzanfar, 316: 1974)

Duck: is the symbol of those pious and devout, obsessed with skill and washing.

Hawk: symbol of the court and literati who always vaunt and boast for others due to the approximation to king.

Peacock: the sample of pretentious who do religious practices just for heaven.

Phoenix: in the mythological and mystical is the king of birds, and symbolizes the essence of God in a nutshell, each one of the birds named in Attar's Manteq-al-tair are the slave of soul and self and bound and trapped with dark well of the world and neglect the other world. Hoopoe addresses them that they should neglect the world and what is inside it to be aware of the truth mysteries. Hoopoe wants them all to replace the congenial intellect with heart and seat heart instead of reason, it is the time that they may observe the fact that Koran puts as well: salvation lies in the purification of soul (Forouzanfar, 353-353: 1974)

Masnavi ma'navi is a verse composed by Rumi, Molana Jaleleddin Mohammad Balkhi, Iranian poet and Gnostic.

This valuable work is the endless ocean of mystical learning. In addition Rumi's Masnavi ma'navi is said to be non-Arab Koran, since in the given book about 745 vatic hadiths are interpreted and 528 noble verse have been implicitly or explicitly presented.

In order to induct the truth, Rumi has used the allegory and narration approach and such stories penetrate to Rumi's mind in different ways. However, two main sources are Koran and Hadith. This ode is the story of the separation of human from (canebrake) meaning universe and the hope for returning to the origin (God). In Rumi's point of view love give life to solids and if the heart mirror is polished from dust, the mystical mysteries are seen obviously: he believes that love makes human to soar and ascend and one who is not in love can not fly. Rumi, like Attar, utilizes the language of various animals for stating the manner of deportment and behavior and deep mystical concepts and mentions thirteen birds, each one are a symbol of different character. for avoiding the prolixity, the names of birds and their symbol are listed concisely:

Hawk: hawk ,in Persian literature has a special place and base and majority of poets have considered it as a symbol of highflying and brave people describing holly Ali (PBUH), Rumi resembles him to a burning-wing hawk and regards him as a universe king. Moreover, in many cases he considers hawk as a symbol for mystics and Gnostics and perfect and enlightened human and the favored servants of God. (Zomorodi; 2006: 226)

Duck: in Masnavi has been introduced as the symbol of the man of truth and spiritual universe (Zamani, 2001:919)

Nightingale: in the poem area, nightingale had been, from long time, the symbol of tuneful and love; Rumi in his Masnavi symbolizes nightingale as a symbol of worldly and materialist individuals (Dehkoda, 1982:460) rook: symbol of ugliness and also worldly individuals and is hated by the people; Gnostic says: if dark rook take the garden from nightingale, nightingale may not protect herself (Khafrayee, 2003:200)

There is also a symbol of the rooj by Rumi as an inferior, worldly-minded, devil, ominous and ugliness and sometimes overwhelming passion.

Phoenix: in Masnavi is the symbol of perfect mystic, heart and soul.

Peacock: in Masnavi is the symbol of beauty and splendor, pious mystics and sometimes the allegory for ambition and sometime used as defects and shortcomings.

Parrots: in Masnavi is the symbol of Gnostics, soul and mind, worldly ones and imitators.

Eagle: in the Literature of Iran symbolizes the parable dignity, freedom and courage.

Cuckoo: is the symbol of mystics and Gnostics and truth seekers and thanks giving individuals.

Stork: in the second and sixth books of Masnavi symbolizes the truth seekers and mystics

Chicken (hen): in Masnavi fictions has appeared in different roles; sometimes, the allegory of spirit, imperfect people, heart, will and volition, greed, science and reason and lovers.

Hoopoe: in anecdotes of Masnavi, it presents the guiders and mystics, wise men, elder and mentor and sages. (Dekhoda, 1982:462)

Conclusion

Attar and Rumi, in their unique mystical works, Manteq-al-tair and Masnavi ma'navi , have used the birds and animals as symbols for expressing the mystical facts and their name has been discussed in both works and they have not employed to represent the same characters, so they are different symbols in both work. However they are similar to signboards. Both of the poets, using the various interpretations and expressions, want humans to achieve high levels of soul purification and self-understanding which are the key to knowing God, and know that there is no distance between them and God. As "Q" sura puts in Koran in verse 16: we created mankind and we are close to him nearer than their neck vein". Both poets consider this issue as a result of their anecdotes and stories, even Rumi states that thou! Pious ones! What are you seeking, is in yours and Attar, in Manteq-al-tair, at the end of the trip observes the thirteen birds as the manifestation of the phoenix soul in self and sees the truth manifestation in the human heart.

RESOURCES

1 - Hazrayee, Amin, 2003, Encyclopedia of Iranian adage, Shiraz, Shiraz Navid Publications

2- Dekhoda, Ali Akbar, 1982, Apotheqm, Tehran, Sepehr Publications

3 - Zamani, Karim, 2001, Masnavi Ma'navi description, Tehran, Ettela'at Publications

4 - Zomorodi, Homeyra, 2006, comparative review of religions and mythologies, Tehran, Zavvar Publications

5 – Shafi'ee Kadkani, Mohammad Reza, 2004, Attar's Manteq-al-tair, Tehran, Sokhan publication

6 – Forouzanfar, Badi-al- Zaman, 1974, description and analysis of the Sheikh Attar Neishabouri's works, Tehran, Dekhoda bookshop publication.

ANADOLU HALK KÜLTÜRÜNDE LOKMANHEKİM İNANIŞI

BELIEF OF LOKMAN HEKİM IN ANATOLIAN FOLKLORE CULTURE

ЛОКМАН ХАКИМ В КУЛЬТУРЕ АНАТОЛИЙСКОГО НАРОДА

Hayrettin İVGİN*

Özet:

Lokmanhekim Anadolu halk inanışı içinde bir kültür. Varlığı ve yokluğu kesin olmayan Lokmanhekim adlı kişinin adı Kur'an Kerim'de de geçmektedir. Hatta bu adla, Lokman Suresi' de bulunmaktadır.

Hekimlerin pîri olarak kabul edilen Lokmanhekim yedi kartal ömrü yaşamış ölümsüzlük ilâcını bulmuş ama ilâçlarının formülünü yazdığı kağıtlar bir kaza sonunda nehire düşerek kaybolmuştur.

Yazıda, Lokmanhekimle ilgili mitolojik ve folklorik anlatılar konusu incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lokmanhekim, ölümsüzlük ilâcı, hekimlerin pîri, mitolojik anlatılar, folklorik anlatılar

Abstract:

Lokmanhekim is a cult based on Anatolian folklore belief. It is not definite whether or not he really lived but his name is referred in the Koran. In addition, there is a sura (section) in the Koran under the title of 'Lokman Suresi'.

Lokmanhekim is regarded as the master of doctors. 'Hekim' means medical doctor. Lokmanhekim lived as long as an eagle's life seven-fold and he discovered a drug for immortality but the formulae for it fell into a river and got lost accidentally.

In this paper, mythological and folkloric stories in connection with Lokmanhekim are communicated and studied.

Key Words: Lokmanhekim, drug for immortality, master of doctors, mythological stories, folkloric stories

---

* Araştırmacı-Yazar. Ankara/TÜRKİYE

İnsan topluluklarında tarih boyunca gerçekleşen coğrafi değişimler, yeni dinler, yeni inanışlar, halk yaşayışında bir takım değişimlere yol açar. Bu, kültürel antropolojinin ilgi alanına giren ve “kültür dinamizmi”nin nedenleri olan “kültür değişimi” ve “kültür yayılması”nın doğal bir sonucudur. Bunun en belirgin örneklerinden biri de halk arasında halen yaşayan “Lokmanhekim” inanışıdır. Lokmanhekim bir kültürdür. Varlığı ve yokluğu kesin olmayan Lokmanhekim adlı kişi; Kur'an'da adının zikredilmesiyle ve bu adla nazil olan bir surenin bulunmasıyla İslâm âleminde önem kazanmıştır. İslâmiyette Lokmanhekim bir peygamber veya veli olarak tanımlanır ve hekimlerin pîri kabul edilir. Kendisine Allah tarafından hikmet verildiği için “hakîm” olarak anılır. Gerçekten de Kur'an'ı Kerim'in Lokman Sûresi'nde şöyle bir âyet bulunmaktadır:

"Andolsun biz Lokmân'a: "Allah'a şükret!" diyerek hikmet verdik. Şükreden, ancak kendisi için şükretmiş olur. Nankörlük eden de bilsin ki, Allah, hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü hamde lâyıktır" [Lokman Sûresi, 12. Ayet].

Eski Araplar arasında da ünlü olan Lokmân'ın bir peygamber veya nebi olduğu hakkında tefsirlerde rivayetler vardır. Ancak çoğunluk, onun “salih bir kul” olduğunu kabul eder. Anlatılanlara göre o Habeşli bir köle, yahut İsrailoğulları'ndan bir kadı imiş. Hikmet ve hekimliğin pîri ve sembolü olarak bilinir. Kur'an'da oğluna öğütler vermesi, onu tevhid ve âhiret konusunda uyarması, ilahî emirlere vasıta olması yönleriyle adından bahsedilir. Lokman hakkında Hristiyan ve Museviler arasında da yaygın inanışlar vardır. Lokmanhekim'in nesebi hakkında da rivayetler vardır. Eyyüb Peygamber ile akraba ve de Hazret-i Davud'la çağdaş olduğu da söylenmektedir. Ahmet Talât Onay'ın *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* adlı kitabından öğrendiğimize göre, Kâmûsül-A'lâm'da şöyle yazılır:

"Hikmetle, meşhur bir zat olup Kur'an-ı Kerim 'de mezkûr olmakla nübüvvetine kail olanlar varsa da hakîm-i rabbani ve muvahhid bir zat olması ihtimali daha kavidir. Hazret-i Davud'la muasır olduğu mervî olup Arap olması ihtimali vardır. Hicretten bin yıl önce Arabistan Yarımadası'nın Umman cihetinde bu isimle bir hakîm gelip ahlâka müteallik hikmetamiz birtakım hayvanat hikâyelerini dahi yazmış olduğu malumdur. Kur'an'da bildirilen Lokman'ın bu olması ihtimalden uzak değildir."

Yemen'deki Fehtân mülûku arasında bir Lokmanhekim'le mahall-ü zaman-ı zuhûruyla şahsî tercüme-hâli mühemdîr [Kâmüsü'i-A'lâm]. Yine aynı kitabın 'Lokman' maddesinde 'Meş'alü'l-Urefa fî Sâliki'l-Hükemâ' adlı yazmada şöyle bir alıntı bulunmaktadır:

"Lokman tül-i ömr ile muammer olduğu cihetle dört yüz embiyâ ve ehl ü âsâr-ı hamiyyet- saadetleriyle envâ-ı hikem ve maârifeye nail olduğu misillü... [Meş'alü'l-Urefa fî Sâliki- Hükemâ, 4]

Ancak Anadolu ve Türk halkının Lokmanhekim'le ilgili duygu ve düşünceleri biraz farklıdır. Şöyle ki, onu, hastalığı gidermenin ilk öncüsü, hekimlerin atası, bütün acı-sızı çeken alil insanların elinden tutan, yardıma koşan biri olarak görür. Bitkilerin dilinden anladığını, hangi bitkinin hangi ağrıyı dindirdiğini, hangi acı ve sızıyı giderdiğini bilen bir ulu kişi olarak kabul eder. Anadolu Türkleri arasında Lokman ile ilgili birçok söylenceler vardır.

Yedi kartal ömrü (560 yıl) yaşadığı, beslediği yedi kartaldan sonuncusu ölünce kendisinin de öldüğü söylenir. Lokmanhekim, hekimlerin atası olarak tanınmış olup, her derde deva bulduğu inancı yaygındır. Ölümsüzlük ilâcını da bulmuş olduğu şöyle anlatılır: *"Çukurova'da birbirleriyle konuşan çiçeklerden Ölümsüzlük İlâcının nasıl yapıldığını öğrenir. Fakat öğrendiklerini yazdığı kâğıt Ceyhan üzerindeki Misis Köprüsünde (Yakapınar yakınında) elinden uçar ve böylece ölüm, insanoğlunun çare bulamadığı felaketlerden biri olarak kalır."*

Diğer bir inanış da şöyledir: "Lokman ölüme dahi çare bulup bunu kitabına yazmış ise de, bir gün eseri elinde iken Asi Nehrinden geçerken Cebrail, kanadı ile vurup onu nehre düşürür, nehir taşar, arpa tarlalarını basar. O yıl ürün çok bereketli olur." Hatay'dan akan nehre de, hayat veren manâsına, Asi Nehri denir. Ekini biçerken kitabı bulurlar, fakat ölüme çare yaprakları bulunmaz. Lokman'a zıfâ edilem bazı tedâvi kitapları, halen halk hekimleri arasında kullanılmaktadır. Bunların en tanınmışları Kitab-ül Hikmet ve Hikmet-ül Lokman adlarını taşımaktadır. Lokman'a yakıştıırılan birçok hikâye ve masal halen halk arasında bilinmektedir.

Ölüme çare bulması ile ilgili olarak şu rivayet de bulunmaktadır: "Lokmanhekim öleceği günü bilmiştir. Kızına, öldüğünde vücudunun ağırlığının üç misli ezilmiş sarımsağı oynak yerlerine doldurmasını ve vücudunu sarımsak ile kapatmasını ve öldüğünü kimseye söylememesini tembih eder. Yirmi dört saat sonra (bazı anlatımlarda 24 gün) dirileceğim der ve dediği gün ölür. Kızı dediklerinin hepsini yapar. O sırada kapı vurularak insan kılığında bir adam içeriye girer. Bu, Cebrail Aleyhisselâm'dır. Lokmanhekim'i sorar. Kızı, babasının evde olmadığını söyler. Cebrail, Lokmanhekim'in kızını doğru söylemesi için çok sıkıştırır. Kız, babasının öldüğünü ağızından kaçırır ve Lokmanhekim bir daha ayağa kalkmaz, fanilerin arasına katılır. Lokmanhekim'i sarımsaklı olarak mezara gömerler. O günden bu güne sarımsağın bütün dertlere deva olduğunu söylerler. Lokmanhekim'in, "Sarımsağın tohumu olsaydı ölüme çare olurdu" dediği rivayet olunur.

Yine Anadolu Türk halkı arasında; Süleyman Bin-i Davut Peygamber'in 'Hikmet-ül Lokman' adlı kitapla amel edip, hastalara şifa verdiği rivayet edilmekte ve sonra bu kitabın Danyal Peygamber eliyle Babil'e götürüldüğü ve orada iken İskender'in hocası Aristo tarafından Grekçe'ye tercüme edildiği ve gene Harun Reşit zamanında Arapça'ya tercüme edildiği, o günden beri halk mutatabiblerinin elinde çok kullanışlı bir kitap olarak saltanat sürdürdüğü anlatılmaktadır.

Lokmanhekim'in güney illerimizde (Antalya, Ceyhan, Tarsus) tabiplik yaptığını, Kıbrıs'tan da bu illere Lokmanhekim'e hasta getirildiğini, mezarının Tarsus'ta Ulu Cami'nin bitişiğinde olduğunu bazı yazılı kaynaklar ifade etmektedir. Kitaplar, ondan Halil İbrahim Peygamber kuşağından diye söz etmektedir. Bu dünyada 777 derdi ve bu dertlerin çaresini öğrenmiştir.

Lokmanhekim bir halk resminde orta boylu, geniş omuzlu, kalın kaşlı, top sakallı olarak tasvir edilmiştir. Bir kaplanın sırtına binmiş (sanki ata binmiş gibi) ve kucağında bir kobra yılanı bulunmaktadır. Kafasına uzun bir sarık sarmış ve elinde Lokman-ül Hikmet adlı kitabı bulunuyor. Etrafında şifa elde ettiği bitkiler sıra sıra dizilmiş, peşinde yedi kartal bulunuyor. Bir kaplumbağa, bir kertenkele, bir kurbağa ona bakıyor. Bütün bu söylenenlerde eski çağa uzanan bir renk, bir koku ve bir bağ bulunuyor. Eskiçağ Anadolu dinlerinde bitkiler tanrısı olarak bilinen "Telepinu" aynen Lokmanhekim'e benzemektedir. Telepinu, bitkileri korur, yeşertir, büyütür, kainata bolluk ve mutluluk verir. İyilik etmeyi sever ve dölleniç çoğalmaya yardımcı olur. Lokmanhekim'in yapmak istediği de zaten budur.

Bize göre Anadolu Türk insanı, dilden dile. çağdan çağa aktarılagelen bir inancı, insan sağlığının korunması konusunda masallaşan bir varlığı kendi anlayışına göre yorumlamış, eski çağların bitkiler tanrısına yeni bir ad bulmuştur. Bulunan ad Lokmanhekim'dir. Bergama'da ortalama 700 yıl (M.Ö. 400-M.S.300) şifa sağlayan "Asklepios" mezhebi ortaya çıkmış ve milâttan önce II. yüzyılda olduğu gibi milâttan sonra II. yüzyılında da şöhretin en yüksek noktasına ulaşmıştır. Bugün Bergama'daki Virankapı'dan Ayvazali Bahçesine kadar bir kilometre kare içinde bulunan antikiteler bu durumu açıkça anlatmaktadır. Eski inanışlara göre sağlık tanrılarında biri olan Asklepios'un, M.Ö. V. yüzyılda Elen Tanrılar alemine

girdiği ve V. yüzyılda Epidauros'dan İstanköy ve Bergama'ya yayıldığı anlaşılmaktadır. Yine bunun gibi rüyaları yorumlayan Bergama'nın sağlık tanrısı Telesphoros da aynı yerlerde saygı görmüştür. Asklepios adına inşa edilen Asklepionlar, bütün hastaları tedavi eden ve her derde derman olan yerler olarak şöhret kazanmıştır. Asklepios hastalıkların teşhisinde ve hastaların tedavisinde o kadar yüksek maharet göstermişti ki, günün birinde ölüleri dahi diriltmeğe uğraşmışlardı. Yunan dünyasında hekim-tanrı ve hekimlik tanrısı olarak büyük bir ünü olan ve Romalılarının da Aesculapius adıyla benimseyip tapındıkları Asklepios, Apollon'un oğludur. Yunan destanlarında Apollon orduları “veba, kıran salan” diye olumsuz, korkunç bir güç olarak canlandırıldığı gibi, iyileştirici, derde deva bulan tanrı anlamındaki “Paian” adıyla da anılır. Destanlar boyunca adı geçen hekimlerin hepsi, bu Paian tanrının oğulları ve öğrencileri sayıldığına göre, Asklepios'un da karışık bir serüven sonucunda tanrıdan doğmuş olması bir rastlantı değildir.

Asklepios, mitolojik anlatmalara göre şöyle doğmuştur:

"Thessalia kralı Phlegyas'ın Koronis adlı bir kızı vardır. Koronis, Apollon'la sevişir ve ondan gebe kalır; ne var ki tanrının dölünü karnında taşıırken, Arkadya'dan gelmiş bir yabancıyı da yatağına alır. Bu olayı tanrıya, kutsal kuşu kuzgun haber verir. Tanrı da, öfkesinden bembeyaz olan bu kuşun tüylerini karaya boyar. Işık tanrısı Phoibos, Apollon'un olayı kendi gözüyle gördüğünü ileri sürer. Koronis korkunç bir cezaya çarptırılır. Bir odun yığının üstünde diri diri yanacaktır. Alevler, Koronis'i yalamaya başlar; kadın can vermek üzeredir ki, Apollon kanından olan çocuğun yok olmasına katlanamaz, ölünün karnından dölünü çıkarır ve büyümesi için at adam Kheiron'a teslim eder. Bu olay hekim-tanrının son anda kurtarıcı olarak yetişmesinin simgesidir. Asklepios'a hekimlik sanatını öğreten Kheiron, doğanın içinde yaşayan, doğanın sırlarına ermiş bir varlıktır."

Asklepios ile ilgili mitolojik anlatmalarda şöyle rivayetler bulunmaktadır: "Asklepios usta bir hekim olarak yetişir, hekimliğin ve cerrahlığın bütün bilgilerini edinir, ama bununla da kalmaz, ölüleri diriltmek yoluna bile sapar. Tanrıça Athena, Gorgo adlı canavarı öldürdüğü zaman bedeninden akan kanı toplamış ve Asklepios'a vermiş. Gorgo'nun sağ tarafındaki damarlarda dolaşan kan zehirli, sol tarafındaki damarlardaki kan ise faydalıymiş. Bu şifalı kanı Asklepios ölüleri diriltmek için kullanırmış. Epey adam da diriltmiş; bunların arasında Kapaneus, Lykurgos, Minos'un oğlu Glaukos ve Theseus'un oğlu Hippolytos da varmış. Zeus, doğal düzeni bozan hekim-tanrının bu aşırı gücünden kuşku duymaya başlamış; bu haddini bilmezliği cezasız bırakmamış, Asklepios'un üstüne bir yıldırım salmış, yakmış, yok etmiş onu. Ama Apollon da oğlunun öcünü almış; Zeus'a yıldırımını bağışlayan Kykloplar'ı öldürmüştü, sonra da oğlu Asklepios'u gökte burçlar arasına yerleştirmiş. Bir süre sonra da ayrılmış Olympos'tan."

Asklepios, sanatını, kızı Hygieia (Yun. sağlık anlamına gelir) ve Asklepios (yani Asklepios oğulları) diye sıkı bir lonca düzeni içinde birleşen hekimlerin aracılığıyla ilkçağ sonuna dek sürdürmüş bir tanrıdır. Öyle ki, hepsi halefleri, rahipleri, oğulları sayılan yaşamış hekimler bile onun efsanevi kişiliğinden faydalanmışlardır. Meselâ, Kos (İstanköy) adasında hekimlik yapan Hippokrates'in bile hayatının ne kadarının gerçek, ne kadarının mitolojik olduğu bilinmez bugün. Asklepios tanrının tapınaklarına “Asklepieion” denir. Bunlardan en ünlü birinin, eski Pergamon'da (bugünkü Bergama'da) bulunuşu, hekim tanrıya adanmış bu tapınak hastanelerin ne biçim yerler olduğunu bize açık açık göstermektedir. Yunanistan'da en ünlü Asklepios tapınağı Epidauros'tadır. Bugün bile kullanılmakta olan tiyatrosu büyük heykeltıraş Folykleitos'un planlarına göre yapılmıştır. Hiçbir Asklepieion, Bergama'nınki kadar yaygın ve çok yönlü değildir. Helenistik çağda kurulmuş olan bu kutsal alan, Asklepios'tan başka tanrıça Hygieia'yı ve Asklepios kültüründen önce Anadolu'da bulunan Telesphoros'u bir araya getirmekte; ilkçağda şifalı su, iyi hava, kaplıca gibi

fizik tedavilerin yanı başında telkin, eğlence ve kültür yoluyla hekimliğin ne kadar ileri gittiğini göz önüne sermektedir. Anadolu'ya özgü bir nitelik taşıyan bu Asklepieion'un başka hiçbir yerde benzeri olmadığı gibi, ne sırlar sakladığı da büsbütün ortaya çıkmış değildir. Simgelediği tüm tedavi anlayışının ve yönteminin izlerine olsa olsa Selçuk ve Osmanlı çağlarındaki benzeri yapıtlarda rastlanır. Anadolu ve Kıbrıs Türkleri halk inanışlarında, kimilerine göre Lokmanhekim bir peygamberdir. Böyle bir kimlik kazanması gayet normaldir. Çünkü eskiçağın tanrıları da bilge kişiler sayılırdı. Onların bilmediği, anlamadığı konu yoktu. Bundan dolayı onlara "bilen, bilgili, anlayan, bütün gizli bilimleri özünde toplayan" anlamına gelen "hakîm" denirdi.

Halk ağzında 'hekim' olarak bilinen bu kelimenin özünde "bilgelik" anlamına gelen "hikmet" kelimesinin bizzat kendisi vardır. Bu söz bugün, doktor ve tabip anlamlarına gelmektedir. Lokmanhekim, edebiyatımıza, özellikle tasavvufi şiirlerimize mazmun olarak da girmiştir. Yunus Emre bir şiirinde:

"*Nice bir Călinus-u Bukrat olam Lokman olam*" derken Galenos, Hippokrates gibi hekimlerin adlarını Calinus (Galenos) ve Bukrat (Hippokrates) biçiminde telafuz ediyor.

Bir dem cehaletde katur hiç nesneyi bilmez olur

Bir dem talar hikmetler Călinus-u Lokman olur

demektedir ki, bu mısralar bu eski hekimlerin ne kadar yaygın bir üne sahip olduğunu göstermektedir. Divan edebiyatı mazmunları içinde "Lokmanhekim" epeyce yer tutar. Şu mısralar bunu açıkça gösteriyor:

*Mürdeye canlar verir bîmnâre sıhhat leblerin
Hikmet-i Lokman u i'caz-ı Mesihâ bundadır*

Bakî

*Her kim ihlâsı ile hâk-i merkadinden zerreyi
Alsa anınla tabâbet eylese Lokman olur*

Fuzulî

*Gel ey ervâh-ı kudsün tercemâni
Gel ey derd ehilne Lokmân-ı sâni*

Yahya Bey

*Sû-i mizâcın âlemin hikmetle ıslâh etmeğe
Sen Hızır-dem İsâ-nefes Lokman'a sıhhat yaraşır*

Ahmed Paşa

*Çeşm-i ibretle kâmu eşyaya kıldınsa nazar
Eyle Aşkî şive-i hikmetde Lokman ile bahs*

Aşkî

Halk şiirimizde de Lokmanhekim'in adı çok sık geçer.

*Bir bab-ı gaflette üçler yediler
Seni bana hekim, cerrah dediler
Yârem göz göz olmuş bir tabib diler
Derdimin Lokman'ı sen safa geldin*

Bayburtlu Celâli

*Ya ben derdim kime şekvâ edeyim
Hicran benim, firkat benim, verem ben
Hangi bir tabibe sual eyleyim
Mecruhi ben Lokman'ı ben, saran ben*
Narmanlı Sümmanî

*Bir gün değil, beş gün değil yüz gündür
Deste zülûf al yanağa düzgündür
Merhem almaz yaralarım azgındır
Derdimin Lokman'ı gel yavaş yavaş*
Karacaoğlan

*Gece gündüz feryat eyler âh eyler
Bir dem şâd olmayan divâne gönül
Lokmanhekim gelse ne ilâç eyler
Bağrı yanık ciğer pâreli gönül*
Yusufelili Keşfi

*Aman Allah böyle kalem çalınmaz
Lokmanhekim gelse çare bulunmaz
Evlatsız dünyadan murat alınmaz
Böylesi düştten ah uyanır mı*
Sivaslı Ruhsatî

*Yüce dağ başında çöktüm oturdum
Derdim elli iken bine yetürdüm
Lokmanhekim gibi cerrah götürdüm
Şu benim derdimden bilen olmadı*
Âşık Kerem

*Aşk derdine derman sordum âlemde
Ne Eflatun bülür, ne Lokman yazar
Erbab-ı aşk olan kalır matemde
Anlarım ahvalim perişan yazar*
Âşık Dertli

*Gel benim derdime bir derman eyle
Kamu dertlilere derman olan şah
Yüz sürem kapına bir ferman eyle
Gönül yaresine Lokman olan şah*
Pir Sultan Abdal

Halk edebiyatımızdan böyle yüzlerce örnek verebiliriz. Atasözlerimizde bile Lokmanhekim yer almıştır, örneğin, "Çaresiz derde Lokman neylesin" atasözü bütün Türk dünyasında da söylenir. Bir halk türküsünde Lokmanhekim'e atfı vardır.

Lokmanhekim gelse yararı azdırır

Yararı sarmaya yâr kendi gelsin

Onlarca halk türkümüzde de ümitsizliğin çaresi olarak Lokmanhekim'in adı geçer. Eski ve ortaçağda yaşamış, ün salmış, başarılar elde etmiş nice bilgiler, hekimler vardır. Bunların hiç biri Lokmanhekim kadar halkın malı olmamıştır. Meselâ, Fârâbî, İbn-i Sina doğuda hekimliğin atası sayılırlar. Ama bunların halk dilinde adı pek bilinmez, halk şirlerinde ve türkülerde adı geçmez. Konuyla doğrudan ilgisi olmasa bile Anadolu Türk halkı arasında bilinen "Şahmaran" hikâyesinden de kısaca söz etmek istiyorum:

"Şahmaran yılanların şahıdır. Efsaneye göre Yemliyâ adında, insan başlı yılan varmış. Yemliyâ bir mağara altındaki yeşillikler içinde bir ülkede yaşamış. Zebercetten tahtı üzerine oturur, insan gibi söz eylemiş. O devirde Danyal Peygamber hüküm sürmekteymiş. Bir gün oğlu Camşasb arkadaşlarıyla dağda yağmura tutulup bu mağaraya sığınmışlar. Camşasb can sıkıntısından elindeki değnek ile yeri kazmaya başlamış. Ağaç sert bir maddeye dokunmuş. Bunun yuvarlak bir mermer olduğunu görüp açmışlar. Bal ile dolu bir kuyu görmüşler. Satmak üzere balı çıkarmaya karar vermişler. Kuyunun dibindeki son balları toplaması için Camşasb'ı bir ipe bağlayıp kuyunun dibine indirmişler. Kalan balı çıkardıktan sonra arkadaşları Camşasb'ı ipi keserek kuyuda bırakıp gitmişler.

Camşasb kuyuda yalnız başına düşünürken bir delikten ışık sızdığını görmüş. Bıçağı ile kazıyıp deliği genişletmiş. İçerisinin güllük gülistanlık bir yer olduğunu görmüş. Oraya girerek biraz gezinmiş. Sonra Yemliyâ yani yılanlar şahı Şâh-ı Mârân ile karşılaşmış. Yemliyâ ona izzet-ü ikramda bulunmuş, uzun uzun sohbetler etmişler. Camşasb yedi sene orada kalmış. Şâh-ı Mârân, yerini kimseye söylememek şartıyla onu yeryüzüne çıkarmış. Camşasb da yıllarca bu sırrı saklamış. Ancak günün birinde devrin padişahı hastalanmış. Sihirbaz olan veziri tek çare olarak Şâh-ı Mârân'ın etini yemesini söylemiş. Oysa Şâh-ı Mârân'ın yerini bilen çıkmamış. Vezir büyü ile Camşasb'ın bu yeri bildiğini öğrenmiş ve zorla yılanı ele geçirmişler. Şâh-ı Mârân, suçun Camşasb'da olmadığını anlayınca ona "Beni öldürüp etimi kaynatacaklar. İlk çıkan suyu vezire içir, ikincisini kendin iç. Etimi de padişaha yedir." demiş. Camşasb denileni yapmış. İlk suyu içen vezir karnı şişerek ölmüş. Padişahu tedavi eden ise Camşasb olmuş ve saadetle ömür sürmüştü."

İşte bu Camşasb bizzat Lokmanhekim'in kendisidir, denmektedir. Bu mitolojik anlatının içinde Danyal Peygamber'in yerinin olması, Danyal Peygamber'in Tarsus civarında yaşadığının kabul edilmesi, Şahmaran hikâyesinin Adana yöresinin bir efsanesi olduğunun yaygın bir kanaat olması, Lokmanhekim'in Çukurova yöresine ait bir kimlik olduğunun benimsenmesi açısından bu Şahmaran anlatısından söz etmek gereğini duydum. Lokmanhekim'in Anadolu'da böyle söylencelere bürülü bir duruma girmesi kaynağının çok eskilere dayanmasındandır. Hekimlik gibi deneye, gözleme dayanan uygulayıcı bir çalışma dalının böyle söylencelerle süslenmesi, geniş bir toplum katına yayılıp türkülerde kadar girmesi, bunun da Anadolu'da olması insanda ister istemez özünde bir inanç kokusu bulunduğu kanaati uyandırıyor. Anadolu ve insanı acısının, ağrısının geçmesini, dinmesini, aldığı ilaçtan çok Allah'tan bekler. İlaç onun gözünde bir araçtır. Allah istemişse ilaç etkisini gösterir, tedirginliği giderir.

KAYNAKLAR

1- Akçiçek, Dr. Eren; "Türk Halk Hekimliğinde Sarımsak", **Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri**, K.B. MİFAD Yayınları: 110, Ankara 1989, s. 7-32.

2- Akıncı, Ahmet Cemil; **Lokmanhekim**, Lokman Sağlık Yayınları: 12, İstanbul 1973.

- 3- Baki, Cemal; **Tam ve Resimli Şahmaran Hikâyesi**, İstanbul 1959.
- 4- Bayatlı, Osman; **Şifalı Otlar ve Lokmanhekim**, 8. Baskı, (Basım yeri ve tarihi yok)
- 5- Baytop, Prof. Dr. Turhan; **Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi**, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını: 40, İstanbul 1984.
- 6- Berk, İlhan; **Şifalı Otlar Kitabı**, Karacan Yayınları: 124, İstanbul 1982.
- 7- Erhat, Azra; **Mitoloji Sözlüğü**, I. Baskı, Remzi Kitabevi Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 18, İstanbul 1972, s. 77-78.
- 8- Eyüpoğlu, İsmet Zeki; **Anadolu Uygarlığı**, Der Yayınları: II, İstanbul 1981.
- 9- Kızıldağlı, Dr. Edip; "Hatay'da Lokmanhekim Efsaneleri Hikmet-ül Lokman Kitapları", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 255, Yıl: 22, Cilt: 13, Ekim 1970, s. 3764-3765.
- 10- Kızıldağlı, Dr. Edip; "Lokmanhekim'in Kitabından Birkaç Örnek", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 249, Yıl: 21, Cilt: 12, Nisan 1970, s. 5586-5587.
- 11- Kızıldağlı, Dr. Edip; "Lokmanhekimin Vasiyeti", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 286, Yıl: 24, Cilt: 14, Mayıs 24, s. 6656.
- 12- Onay, Ahmet Talat; **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar**, (Hazırlayan: Doç. Dr. Cemal Kurnaz). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 77, Ankara 1992, s. 276-277 ve s. 382.
- 13- Pala, Dr. İskender; **Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü**, Cilt: II, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1019, Ankara 1989, s. 91 ve 366-367.
- 14- Topbaş, Osman Nuri; **Kur'an-ı Kerim Işığında Nebiler Sılsilesi**, Cilt: 3, Erkan Yayınları: 129, İstanbul 1997.
- 15- Üçer, Müjgan; "Sivas'ta Lokmanhekim", **Sivas Folkloru Dergisi**, Sayı: 21, Ekim 1974, Yıl: 2, s. 3-4.
- 16- Ünver, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl; **Lokman**, Lokman Sağlık Yayınları: 10, İstanbul 1972.
- 17- Ünver, Süheyl ve Nazım, İsa; "Amasya ve Civarında Lokmanhekim Efsanesi ve Bazı Tıbbî İtikatlar", **Halk Bilgisi Haberleri Mecmuası**, 5. Yıl, 52. Şayi, Şubat 1936, s. 49-51.
- 18- Yardımcı, İlhan; **Sağlık Folklorunda Lokmanhekim**, Lokman Sağlık Yayınları: 9, İstanbul 1969.

**ТҮРКІЛІК РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ: РЕТРОСПЕКТИВА-
ИНТРОСПЕКЦИЯ-ПЕРСПЕКТИВА**

**TÜRKLÜĞÜN MANEVİ DEĞERLERİNİ YENİDEN
CANLANDIRMAK VE GELECEKTE
YAPILACAK İŞLERİ BELİRLEMEK**

**REPRESENTATION OF THE SPIRITUAL VALUES OF THE
TURKISH PEOPLE:
RETROSPECTIVE-INTROSPECTION- PERSPECTIVE**

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ ТЮРКСКОГО
НАРОДА: РЕТРОСПЕКТИВА-ИНТРОСПЕКЦИЯ-
ПЕРСПЕКТИВА**

Ataş BERİK* - Kenjali TOLİSBAY**
(Аташ Берік) (Кенжалы Толысбай)

Özet:

Bu makalede; Türklüğün manevi değerlerinin yeniden canlandırılması sorunları ele alınmaktadır. Bu değerlerin yeniden nasıl canlandırılması gerektiği konusunda; teorik ve metodolojik esaslar ışığında bilimsel boyutuyla ele alınıyor. Bununla birlikte bunların pratikte nasıl gerçekleştirileceğine örnek verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türklük, manevi değerler, yeniden canlandırma, Türklük ruhu, maneviyat, insani gelişme

Summary

In the article the revival problems of spiritual values of the Turkish people are taken into consideration. The author presents scientific-theoretical and methodological foundation

---

* Almatı Enerjitika Jene Baylanıs Üniversitesi Doçenti. Almatı/Kazakistan

философия ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы, Алматы энергетика және байланыс университетінің доценті.

** Almatı Kızdar Devlet Pedagogiya Üniversitesi Doçenti. Almatı/Kazakistan

философия ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Алматы Қыздар мемлекеттік педагогика университетінің доценті.

for the development of spiritual values. And practical aspects of its implementation are realized.

Key Words: the spiritual values of the Turkish people, renaissance, Turkic spirit, spirituality, human development

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы возрождения духовные ценности тюркского народа. Автор представляет научные теоретико-методологические основы развитие духовных ценностей, а также моделируется практические аспекты его реализации.

Ключевые слова: Тюркские духовные ценности, возрождение, тюркский дух, духовность, человеческое развитие.

Жаһандандудың беталысы жағдайында ұлттар мен ұлыстар үшін ерікті-еріксіз түрде талап етілетін ашық қоғам мен сұхбаттастық ұстанымы әрбір субъектілер үшін өзінің жағымды және жағымсыз қырларын паш етіп келеді. Жаһандандуды қабылдаудың психологиялық климаты аясындағы теориялық-бұқаралық санадағы пікірлердің бірі – этникалық болмыс тұтастығының дербестігі және оның өміршендігі, ұлттар мен ұлыстардың табиғи бірегейлігінің сақталу-сақталмауы дегенге келіп саяды (Қазақстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности.2011:9-13.). Осындай түйткілді мәселеге сәйкес, стратегиялық-футурологиялық жоспарлар аясында, еліміздің кейбір ғалымдары түркі халықтарының мәдени-рухани, экономикалық-әлеуметтік бірлігін негіздейтін жалпытүркілік идея жобасын ұсынып келеді (Тайжанов А. 2007:2-9.). Бұл тұста, біз саяси бірлік немесе халықаралық деңгейдегі қатынастардың жобаларын емес, түркі халықтарының мәдени-рухани құндылықтарының табиғи-генетикалық, тарихи эволюциялық негіздерін басшылыққа ала отырып, тұтас рухани құндылықтарын сараптау, жүйеге келтіру, сұрыптау мен ілгерішіл жақтарын қайта жаңғыртудың негізгі бағдарларын теориялық тұрғыдан зерделеу мәселесін сараптап өтпекпіз. Осы жазықтықта, мәселенің өзектілігі, түркілік рухани құндылықтарды сараптаудың теориялық-әдіснамалық-практикалық негіздері және оны ретроспектива-интроспекция-перспектива түзілімі аясында қарастыруды қолға алмақпыз.

Түркілік рухани құндылықтарды сараптау мен қайта жаңғырту бүгінгі заманның объективті шарттарынан туындап отырғандықтан, оның көкейкестілік сұранымдарын былайша тұтастандыра аламыз:

Біріншіден, жаһанданду жағдайындағы түркі халықтарының рухани құндылықтарына сәйкес келмейтін әр түрлі жат психологиялық ықпал өрісі аясындағы идеологиялардан сақтану үшін қажетті бағдар болып табылады. Шындығында, қазіргі адамзаттық идеологиялық кеңістік арнасында, әрбір қауымдастық пен ықпалды күштер өзінің насихаттық-психологиялық түсініктерін жалпыға таңуға ұмтылу үстінде. Мәселен, еуропаландыру, қытайландыру, америкаландыру тәрізді ықпалдармен қатар әр түрлі діндердің насихатшылдық әрекеттері өрістей түсуде. Осы орайда, біз, қазақ халқы және басқа да түркі халықтары бұрынғы тарихи дәстүршілдік қағидасын және оны қазіргі заманға сай

қайта жаңғырту идеясын қолдауды ұсына аламыз. Себебі, әр түрлі болмыс-бітімiмiзге сәйкес келе бермейтiн идеологиялардың ықпалынан алдымен, руханилықты бетке ұстау арқылы сақтана алатындығымыз тарихи тәжірибеде бiнеше рет дәлелденген шара.

Екiншiден, түркілік рухани құндылықтарды қайта жаңғыртудың тарихи қажеттілігі мен хронологиялық жағынан да мезгілі келіп жетті, бұл тарих таразысының объективті шарты десек те болады. Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін түркі халықтарының егемендік алуы, Түркия мемлекетінің түркілік идея аясындағы мәдени ұмтылысы, ұмыт болып бара жатырған руханияттық деңгей т.б. оны қайта жаңғыртудың уақыты келгендігінің объективтілігін паш етіп отыр. Шынайы тарихты тану, тарихи өзіндік сананың қалыптасып, дамуы бүгінгі күні осы рухани құндылықтарды қайта жаңғыртуды қалайды.

Үшіншiден, бұл мәселенің тағы бiр өзектi қыры – жалпыадамзаттық рухани дағдарыстардың пайда болуы мен қылаң беруі. Ол утопия ма, әлде өмірдің шындығы ма, немесе әлеуметтік миф пе – бұл да күрделі мәселе. Бірақ, кейбір зерттеушілеріміз әлемдегі «тұтынатын адам» дағдарысының руханияттыққа жат қылығын, оның тым тұрпайы ерекшеліктерін ашып көрсетеді (Абдраимова А.С., Мырзалы С. 2012:334.). Егер бiз жалпыадамзаттық рухани дағдарысты анық сезіп келе жатырған болсақ, сондай беталыс бар екен деп пайымдасақ, сөз жоқ түркілік рухани құндылықтарды қайта жаңғырту осы сәттегі сұранып тұрған өмірдің заңдылығына айналады. Түркілік тұтас руханияттық асқақтық әлемдік рухани дағдарыстардың ықпалында болмауды және оған тиісті емес екендігін де паш ете алады, мүмкін ол әлемдік рухани дағдарысты тежеуде өзіндік бiр орнын айғақтап бере алатындай үлес қосуы да ықтимал.

Төртіншiден, бүгінгі таңда адамзаттық өрлеу мен ілгерілеу түркілік өмір салты мен руханияттық деңгейіне біршама қызығушылық тудыруда, ол дүниежүзілік мәдени аренада айтарлықтай беделге де ие болып келеді. Мәселен, қымыз бен шұбат сынды сусындар, киіз үй баспанасы мен ою-өрнектер, ұлттық аспаптарымыз т.б. қайсібір озық қоғамның талғамдарына сай келіп құрметтеледі. Осы орайда, руханияттық деңгейімізді қайта сараптау, оның ғылыми-теориялық негіздерін реттеу, алдымен, бұл құндылықтарға иелік етуімізді, содан соң, түркілік экзотиканы әлемге қайтадан таныстыруымызды заманауи тұрғыдан талап етуде деп айта аламыз.

Бесіншiден, бүгінгі таңдағы іске асып келе жатырған жалпытүркілік экономикалық-саяси ынтымақтастық ұстанымының іргетасын, теориялық негіздерінің алғышарттарын жасау, тұтастық идеясының түпнегіздерін көрсету үшін, алдымен, руханияттық бірліктің терең тарихи-мәдени негіздерін қайтадан өрістету туралы концептуальді идеялар қажет. Бұл – рухани құндылықтарды қайта сараптау арқылы өзіндік бiр жаңа белестерді тани алады.

Алтыншыдан, түркі халықтарын тұтастай және оларды жекелей алғанда да, өзінің тұғырлы мәртебесін әлемдік саяси-мәдени аренада анықтайтын мезгілдің келіп жеткендігі де осы рухани құндылықтарды сараптап, қайта жаңғыртып, ешкімге ұқсамайтын төлтума ерекшеліктерімізді әйгілеудің бірден-бiр себебі болып табылады деп айтуымызға болады. Бұндай заманауи талап түркі халықтарының әлемдегі орнының салмақты түрде айғақталуы, дүниежүзілік халықаралық кеңістікте өзіндік мәртебесінің нығаюы сияқты мәселелер шеңберінде руханияттық деңгейімізді паш ететін мезгілдің келіп жеткендігін әйгілеп тұрғандай. Осы орайда, «Необходимо научно-философское осмысление тенденций развития культуры этих государств,

сохранения самобытности и специфики менталитета тюркских народов, как самоценного явления в общечеловеческой культуре»,-деген пікір де (Абаев Н.В., Аюпов Н.Г.2010:17.) біздің тұжырымдарымызды дәйектей түседі. Тарихтағы түркілік бірлік рухын еске алсақ, өткенге көз жүгіртсек, жер бетінде бірнеше түркі тектес халықтардың империялар құруы, шындап келгенде, зерттеушілеріміз атап көрсетіп жүргендей, олардың тарихтың қозғаушы күші ретінде танымал болуы, әлем халықтары өркениетіне айтарлықтай ықпал еткендігі т.б (Әкім Ж.2006:204.) шынайы тарихи әділ бағасын алуы тиіс.

Жетіншіден, құндылықтарымызды қайта жаңғыртудың өзекті мәселелерінің бірі – олардың руханияттық кеңістік алаңынан жоғалып бара жатырғандығы мен жоғалып кеткен кейбір тұстарын қалпына келтірумен шартталады. Мүмкін, тек түркі халықтарына ғана емес, жалпыадамзатқа игі ықпал ете алатын руханияттық деңгей заманауи сұраныстардан туындап отырғандай деп болжамдауымызға болады. Бұл шындығында да солай. Мәселен, Ш. Ибраевтың: «Ал адамзаттың дамуына өлшеусіз зор үлес қосқан түркілік мәдениеттің орны мен бағасын, мазмұны мен даралық сипатын, құрамдас бөлігін зерттеу – түркілерге ғана емес, жер бетіндегі адам баласы үшін қажетті іс»,-деген пікірі де (Ибраев Ш.2011:10.) жалпыадамзаттық рухани дағдарыстарды тежей алатын маңызды күштердің бірі осы түркілік руханиятта жатыр деген ойды меңзеп тұрған сыңайлы.

Сегізіншіден, қазіргі түркі халықтарының бірлігі идеясының болашақ моделінің алғышарттарының руханияттық деңгейін көрсету үшін де біз қарастырып отырған мәселе өзекті болып табылады. Бұл түркі халықтарының бір мемлекет құру идеясына жетелемейді, тарихи саяси-әлеуметтік бірліктің бүгінгі рухани-мәдени-экономикалық бірлігі идеясын қайтадан тани алуымызға ықпал ете алды. «Түркі халықтарының рухани, мәдени жэәне тілдік туыстығы тиімді де, сенімді экономикалық ынтымақтастықтың кепілі»,-деп тұжырымдаған ғалымдарымыздың пікірлеріне сәйкес (Момынкұлов Ж.Б.2012:19.), алдымен, жалпытүркілік руханияттық кеңістікті өрістету мәселесі жолға қойылып тұр.

Түркілік рухани құндылықтарды сараптау мен қайта жаңғырту да олардың бірнеше ғасырлық белестерден өтіп кеткен шағында, мінсіз ыңғайласқан аса оңтайлы жұмыс емес екендігі де шындық. Кей жағдайда, бұл мәселені өрістету сәтінде мынадай қиыншылықтары мен күрделілігі үнемі алдымыздан шығады.

Атап айтқанда; ұмыт болған құндылықтарды еске түсіру; түркі мемлекеттері мен автономияларының аз еместігі; түркілік ұлыстардың құндылықтар жүйесінің әр түрлілігі мен олардың кейіннен өзгеріп кетуі; бұл құндылықтардың ұлттық бедел, бренд ретінде жеке дара сақталуы; түркі халықтарында бүгінгі күні тек экономикалық қана емес, рухани бірліктің де арнайы жүйелі құрылмауы; кейбір түркі халықтарының этникалық санасының жойыла бастауы; рухани құндылықтардың өзіндік ішкі қайшылықтарының кездесуі; түркі мемлекеттерінің саяси ұстанымдарының тұтастай біркелкі еместігі; түркілік рухани құндылықтардың жеке ұлттар мен ұлыстар аясында тарамдалып, ішкі жағдайда иелік етуі мен сол мемлекеттің идеялық құнары ретінде меншіктелуі; түркілік рухани құндылықтарды әртарапты түсіндірулердің кездесуі; түркілік өркениет тарихы аясындағы оның көшпелі немесе отырықшыл халық болғандығы туралы бүгінгі ғылыми дискурстың нақты бір шешімге келмеуі; түркілік жалпытұтастық идеясының өзін бүгінгі күнгі әр түрлі түсінушілік т.б.

Келесі кезекте, біріншіден, түркілік рухани құндылықтардың аясын қай дәуірден бастау керек және оны шартты түрде қандай кезеңдерге жіктеуге болады; екіншіден, жалпы рухани құндылықтардың өзіндік жүйесін құрып, оның аясында түркілік руханиятты зерделеу қандай бағыттарға ажырайды; үшіншіден, оларды сараптау мен жүйелеуде, біз қандай әдіснамаларды қолданамыз; төртіншіден, пайымдалған, зерделенген, таразыланған құндылықтар жүйесін бүгінгі күнге қалай көшіре аламыз, қайта жаңғыртудың өзіндік тәсілдерінің теориясын қалайша ұсынуға болады? деген проблемалық алаңға кезігіміз және оны былайша таразылап өтпекпіз:

Бірінші мәселе бойынша, тарихқа көз жіберсек, есте жоқ ескі замандарға шолу жасасақ, «түркілік тайпалық нышандардың» пайда болуын тым әріден бастауға да болады. Мәселен, Солтүстік Америка мен Шығыс Азияны біріктіретін Беринг бұғазы ашылмай тұрған кезеңдегі алып екі материктің жалғасып жатқан дәуірінде мәдениеттердің сұхбаттастығы мен қатар көші-қон үрдісі де орын алғандығы шындық. Осыған орай, қазіргі ғалымдар Америкадағы үндістер мен бүгінгі түркі халықтарының арасынан тіршілік ету дәстүрлері болсын, діл мен сенім бірлігі болсын, мәдени-элеуметтік нышандар болсын белгілі бір ұқсастықтарды тауып отыруы да заңды құбылыс. Немесе, Үнді-Арииліктердің тіршілік еткен мекені ретінде, түркілік мәдениеттің түптамырлы түбірлестіктерін иран, үнді, еуропаның кейбір халықтарынан да кездестіруіміз де ұмытылған тарихтың шынайы келбеті болып табылады. Сондай-ақ қазіргі Қазақстан аумағындағы аймақта құрылған Андронов мәдениеті де тым көне архетиптерді оятады. Осыған орай, қазақ руханиятының тарихи тамырының тереңде жатырғандығын байыптаған Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты туындысында оның эволюциясының хронологиясын жасап, түпбастауын бұдан 6000 жылдық уақыт аренасынан туындатып, бүгінгі күнге дейінгі қалыптасқан он екі кезенді ажыратып көрсетеді және оны арииліктер дәуірінен бастайды (Назарбаев Н.2003: 267-284.). Түркілік өркениет пен руханияттың тамыры, шындығында да, әзірге мәлім тарих бойынша (мүмкін, одан да әрі) 5-6 мың жылдықты құрайды (Төрөбай Қ.2011:15.).

Ендеше, түркілік руханият түркі қағанаты дәуірінде бірден туа салған құрылым, саяси-идеологиялық қондырма емес, биогенетикалық ұрпақтар сабақтастығы арқылы этникалық тұтастық рухының тарихи-мәдени түп тамырларынан жалғасын тауып келе жатырған байырғы ата тектерімізден тасымалданып, бүгінгі күнгі Түркілік мемлекеттердің руханилық дәрежесі мен өмір сүруінің витальдік күшінің іріктірілген құндылығын айғақтап отыр. Түркілік Руханият белгілі бір этностың тұтас рухани мәдениет болмысымен, тіршілік ету салттарымен, өмірлік құндылықтар жүйесімен, оның ішкі дүниесімен астасып жатырған мызғымас, барынша тұрақты ұстанымдардың, ұстындардың, қағидалардың, даналық бастаулардың жүйеленген, объективтендірілген жиынтығынан құралатын болғандықтан, оның тасымалдану жолдары да көптүрлі.

Бірақ, бұл кезеңдердегі түркілік рухани құндылықтарды зерделеу мен пайымдау айтарлықтай қиыншылықтарға кезіктіреді және ол мәдениеттердің симбиозына, түркілердің басқа халықтармен ассимиляцияға түсіп кеткендіктерінен, түркілік рухани құндылықтарды сараптауды неғұрлым берірек, «әбден орныққан» кезеңнен бастаған жөн сияқты. Осы тектес көзқарастар да бүгінгі түркілік руханиятты өрлету дискурсында кездесіп отырады: «Түркі мәдениеті жоқ жерден пайда болған жоқ, ол өзінің құндылықтар жүйесіне үйлесе кеткен барлық мәдени жетістіктерді сіңіріп алды», -деп тұжырымдаған Ж. Мадалиева, оның тарихының өте ерте замандардан бастау алатындығын дәйектей келе, пікірлерін былайша сабақтайды: «Өкінішке орай,

тарихта біздің алыс бабаларымыз жайлы ақпарат өте аз, ал ғасырлар тереңінен жеткен шағын мәліметтер өткен тарихты толығымен сипаттай алмайды. Ең бастысы түркі тілі, дін тілі, ғылым-білім тілі, мемлекет тіліне айналды» (Мадалиева Ж.2012:339-343.).

Ендеше, түркілік рухани құндылықтарды тарихи тұрғыдан зерттеуде мынадай дәуірлерді шартты түрде бөліп көрсетуімізге болады: 1. Сақ-скиф дәуірі (б.э.б 1 мыңжылдық – б.э дейін); 2. Ғұндар кезеңі (б.э.б. 300 жылдар – б.э. 400ж); 3. Түркі қағанаты заманы (5-8 ғғ); 4. Оғыз-қыпшақ бірлестігінің дәуірі (8-12ғғ.); 5. Түркі халықтарының ыдырауы мен әлемге таралу мезгілі және Шыңғысшылдық идеясының үстемдік құрған уақыты (12-15 ғғ.); 7. Түркі халықтарының жеке мемлекет құрып дербес тіршілік етуі (15-19 ғғ.); 8.Қазіргі түркі халықтарының рухани ынтымақтастыққа ұмтылу кезеңі (20 ғасырдың аяғы мен 21 ғасырдың басы).

Жоғарыда көрсетілген екінші түйткіл бойынша, рухани құндылықтарды жіктеудің дәстүрлі парадигмасына сүйенсек, аталған мәселені зерделеу үшін түркілік руханият негізінде оның мынадай жалпылама құрылымын, болмыстық-функционалдық негіздерін шартты түрде тұтастай алғанда, былайшы ұсынуымызға болады: Қызметі: интегративтік, регуляторлық, компенсаторлық, идеалдық, футурологиялық, консенсустық т.б. Түрлері: логикалық, эстетикалық, этикалық, саяси, ақпараттық т.б. Көрінісі: дінде, әдебиетте, өнерде, саясатта, дүниетанымда, мифте, салт-дәстүрде, қоғамдық тарихи өмірде т.б. Түпнегізі мен шығу көзі: тіл, діл, архетип, ұжымдық бейсана т.б. Сақталуы мен сабақтасу жолдары: этникалық бірлестік идеологиясымен, тарихи сана арқылы, дәстүршілдік принциптермен, этникалық дүниетаныммен, биогенетикалық сабақтастық бойынша, объективті идея түрінде, қоғамдық санада сақтала отырып, архетиптік түрде, өмірлік витальдік күш ықпалымен, түркілік рух аясында т.б. Өмір сүру тәсілі: мәңгі бар болады, тылсым рух түрінде, синкретизмдік, конструктивті, модернизацияланатын, концептуалды, универсалды формада, асқақтық бойынша, кеңістіксіз-уақытсыз, идеологиялық, дидактикалық сипатта т.б. Жаңғыртудың қозғаушы күштері: түркілік рух, жалпытүркілік сезім, намыс пен жігер, интеллектуальді-рухани екпін т.б. Қайта жаңғыртудың мәні мен мақсаты: тарихи-мәдени өмір бойынша (салт-дәстүрді сақтау, дін мен өнерді дамыту, тіл мен әдебиет, наным-сенімдер, түркілік сезімді жаңғырту), саяси-әлеуметтік ұстанымда (геосаяси кеңістікті сақтаудың рухы, дүниежүзілік саяси аренадағы лидерлікке ұмтылу идеологиясы, түркілік этникалық дербестік (индивидуализм), түркілік дамудың перспективасы мен прогнозикасын құру), биопсихологиялық тұрғыда (ұрпақтар сабақтастығы, генетикалық тұтастық пен тазалық, түркілік діл, түркілік рух және рухтану, өзіндік сана-Мен) т.б

Үшінші мәселе бойынша, түркілік рухани құндылықтарды сараптау мен қайта жаңғыртудың осындай келелі өзектілігіне орай, оны зерттеу мен пайымдаудың объективті ыңғайластығы мен сұраныстарына сәйкес, жоғарыда атап көрсетілген күрделілігі мен қайшылықтылығына қарамастан, бұл мәселені ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделеу үшін, оның әдіснамалық негіздерін құру, яғни, негізгі әдістерін мәселеге қарай ыңғайластыру маңызды қадамдардың бірі болмақ: тарихи-логикалық – түркілік рухани құндылықтарды реттеу мен жинақтау; тарихи-салыстырмалылық – түркілік рухани құндылықтарды салыстыру; герменевтикалық – түркілік рухани құндылықтарды түсіндіру; феноменологиялық – құндылықтардың бұрынғы және қазіргі санадағы көріністерін көрсету; психоанализдік – құндылықтардың ішкі мәнін психологиялық тұрғыдан сараптап көрсету; құрылымдық – тұтас түркілік құндылықтардың жалпы құрылымын, бөліктерін, жүйесін құру, топтастыру;

функционалдык – түркілік рухани құндылықтар жүйесінің қызметін көрсету, бұрынғы және қазіргі кездегі мәнін ашу, маңызын пайымдау; анализ бен синтез – түркілік рухани құндылықтардың тұтастығын, жалпы бір негізді көріністерін саралау, тиянақтау; проекциялау – түркілік рухани құндылықтардың бүгінгі заманға көшірудің үлгісін, қазіргі заман үшін маңызын ұсыну; модернизациялау – түркілік рухани құндылықтарды сараптап, оларды қазіргі заманға бейімдеудің немесе сол күйінде жеткізудің үлгісін жасау; модельдеу – болашақтағы түркі халықтарындағы руханияттық деңгейдің жаңа бір үлгісін құру мен ұсыныстар жасау, жалпы түркілік руханият бірлігінің тұжырымдамасын беру т.б.

Төртінші мәселе бойынша, түркілік рухани құндылықтарды қайта жаңғыртудың стратегиясы мен тактикасын айқындау қажет. Сондықтан ол, ғылыми дискурс аймағында талқыланып, бастапқыда көптүрлі жобалармен, тұжырымдамалармен жабдықталып, олар іріктеліп, болашаққа жолдануы тиіс. Ол полиэтникалық тұтастық, діни келісім, мәдениеттер диалогы, ортақ мәдени игіліктер құру, жалпыадамзаттық гуманизм мен түркілік руханияттық құндылықтар аясында т.б. жүзеге асуы қажет. Ендеше, түркілік мәдени құндылықтардың алмасуы, танылмаған оқшау, оңды, тиімді деп табылған көріністердің түркілік және әлемдік аренаға шығарылуы керек, түркі халықтары мен этностардың мәдениеттерінің коммуникациясы - бірін-бірі толықтырушылық (компенсаторлық), дамытушылық (прогрессивті), жүйелеушілік (систематизация) қызметтерді атқаруы тиіс. Осыған сәйкес, түркілік ортақ құндылықтарды жаңғырту мақсатында ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалана отырып, рухани құндылықтардың өздігінен еркін трансформациялануы, оны жаңғыртудың жаңа жобаларын іске асыру үшін түркі халықтарына ортақ ғылыми орталықтар мен корпорациялар құру өзектілігі туындайды. Бұл бағытта атқарылып отырған шаралар да аз емес. Алдағы уақытта: руханияттық түркілік интеграция, интерэтникалық рухани коэволюционизм, этникалық субпрогресс, рухани құндылықтарды жаңғыртудың футурологиялық жобалары, оларды қайтадан этномодернизациялау қажеттігі де туындап қалуы ықтимал.

Осы концептуалды-теориялық мәні бар идеяларды іске асыру үшін, түркі жұртының әрбір субъектісі, өзінің рухани жетілуінің аса маңызды құбылыс екенін анық сезіне отырып, оны қадағалауы тиіс. Адамның өзін-өзі рухани жетілдіруі «дала философы» Асан қайғы айтқандай, «даналықтың өзегі» болып саналады (Толысбай К.2006:235.).

Демек, түркілік рухани құндылықтарды жаһандану аясында сараптау мен қайта жаңғырту мәселесі, іргелі ғылыми ізденістер мен рухани келісімді, мәдени-саяси бірлікті және болашақты нақты жоспарлауды қажет ететін әлеуетті түйткілдер болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Тенгрианская цивилизация в духовно-культурном геополитическом пространстве Центральной Азии.-Часть2. Алматы, 2010.-200с.

2. Абдраимова А.С., Мырзалы С. Рухани адамгершілік дағдарыс: себептері мен одан шығу жолдары//Шулембаевские чтение. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию доктора философский наук, профессора К.Ш. Шулембаева. 2-4 марта 2012.-Алматы: КазНПУ им. Абая.-407 с-334-337бб.

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

3. Әкім Ж. Қазақ идеясы. Түркі өркениеті негізінде.-Алматы: Өлке, 2006.-232 б.
4. Ибраев Ш. Халықаралық түркі академиясының құрылғанына 1 жыл//Түркі әлемі, №12(116), 2011ж.
5. Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности//Адам әлемі, №4 (50) 2011.-с.9-13.
6. Мадалиева Ж. Қазақ мәдениеті түрік-мұсылман контекстінде// Шулембаевские чтение. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию доктора философский наук, профессора К.Ш. Шулембаева. 2-4 марта 2012.-Алматы: КазНПУ им. Абая.-407 с.- 339-343бб.
7. Момынқұлов Ж.Б. Түркітілдес мемлекеттердің интеграциясындағы Қазақстан Республикасының орны//Түркі әлемі, №2(118), 2012 ж.
8. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра, 2003.-288 бет. Тайжанов А. Ғаламдасу: Түркілік таным мен тағылым//Жалын, №8, 2007, 2-9 бб.
9. Толысбай К. Асан қайғы.-Алматы: Дайк-Пресс, 2006.-235б.
10. Төрөбай Қанат. Аяз Ата Алтайдан шығады сапарға//Түркі әлемі, №12(116), 2011 ж.

**SOME ASPECTS OF THE HIGHER EDUCATIONAL
ESTABLISHMENTS RATINGS USE FOR THE EVALUATION
OF THE COMPETIVENESS OF EDUCATION**

**YÜKSEK ÖĞRENİM KURUMLARININ BAZI YÖNLERİNE
İLİŞKİN OLARAK REKABET EDİLEBİLİRLİĞİN
DEĞERLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN KİMİ BULGULAR**

**Vasiliy Vachikovich SHARKULARI^{†*} - Lyazat Nurmakhanovna
DEMEUOVA^{**} - Gaukhar Bisultanova AMANGALIYEVA^{***}**

Özet

Makalede, dünyanın önde gelen üniversiteleri arasına Kazakistan üniversitesinin de girmesini hangi koşullar içinde olması gerektiği anlatılmaktadır. Bu koşullardan birisi yüksek öğretimin kalitesinin artırılması ve bireysel kalitenin de o oranda geliştirilmesi gerekmektedir. Bu sorunların giderilmesinde derecelendirmenin yanı sıra üniversitelerin sitelerini belirleme yöntemleri, ana kriterlerinin ne olması gerektiği ve metodoloji incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, eğitim kalitesi, bireysel kalite, Bologna Süreci, küresel derecelendirme.

Annotation

This article reveals the problem of improving the quality of higher education as a condition of entering Kazakhstani universities into the rating of the leading world universities. It investigates the basic criteria and methodology of rankings, as well as the method of universities' Web sites determining.

Key Words: Globalization, quality of education, quality of an individual, Bologna process, global rating

---

* UNESCO expert, head of the "Intercultural Communication" laboratory, candidate of sciences (pedagogy), docent of the General Education Disciplines department, International Academy of Business/KAZAKHSTAN

** Candidate of sciences (pedagogy), Senior Lecturer of the Pedagogy department, Kazakh National Pedagogical University named after Abay/KAZAKHSTAN

*** Master of Law, member of the "Measurement of Human Capital" laboratory, General Education Disciplines department, docent of the International Academy of Business/KAZAKHSTAN

Ключевые слова: глобализация, качество образования, качество человека, Болонский процесс, глобальный рейтинг.

Globalization is a key reality of the XXI century, and it deeply affected the education. The Bologna Process and the Lisbon Convention became the bright examples of the international cooperation, and 47 countries, including the Republic of Kazakhstan have already joined the Bologna process, which resulted in the creation of a common European higher education area. The main goal of Kazakhstan entering into the international educational space is to make higher education according to the adequate international standards, which will improve the quality of specialists' training for the post-crisis development of the economy.

Accession to the Bologna process has the great advantages for higher education - the recognition of national qualifications, levels and academic degrees, convertibility of Kazakhstani diplomas on higher education in the European region and the right of graduates for employment in any country, as well as providing students and teachers with academic mobility.

N. A. Nazarbayev, the President of our country in his address to the people of Kazakhstan "New Decade - New Economic Growth - New Opportunities for Kazakhstan" [1] noted the importance of improving the quality of higher education and the entrance of Kazakhstani universities into the rating of the world leading universities. This is primarily imposes more responsibility on the faculty of higher education to solve a complex and necessary task of recognition of our diplomas by the international community.

In due time, the founder of the European science of modern time Rene Descartes said: "Define the meaning of words. Hereby you will save humanity from the half of his delusions". Education is the key mechanism of social intelligence reproduction, and the basic position in its structure is given to the higher education as a mechanism for reproducing the education in whole, science and culture.

In turn, the concept of a norm is not absolute and fixed, moreover the constant work on the definition of "quality standards" and liberation from subjective judgments takes place. Generally speaking, the quality of education is a multidimensional phenomenon and it is better to say as experts recommend not about the quality, but about the qualities. The quality of education, training and retraining: the quality of teaching (teaching and teaching activities), the quality of the teaching staff, the quality of educational programs, the quality of the material - technical base, informational and educational environment; the quality of students, pupils, applicants; the quality of management; and quality of research . The totality of these qualities is indicative ratings of universities.

Since the beginning of the XXI century, along with the formation of individual ratings of universities of separate countries, so-called "global ratings" of universities began which compares the best universities of the world.

In 2003, the Institute of Higher Education of the Shanghai Jiao Tong University published its first top 500 of the best universities in the world.

In 2004, the first annual ranking of the specialized application sheet of the newspaper Times Higher Education Supplement, QS-THES was published.

In 2004, the Spanish Webometrics project was launched - Global Ranking, which included nearly four thousand higher educational establishments around the world.

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

In 2005 Newsweek International magazine began to publish its global ranking of universities.

In 2007 ranking of the scientific activities of the world universities of the Taiwan Council for Assessment and Accreditation in Higher Education was formed for the first time.

Results of the global ranking of higher educational establishments are studied by the representatives of the following target audience:

1. applicants who wish to receive a qualitative education in their own country or abroad;
2. heads of almost all universities;
3. human resources departments of large world companies are interested in attracting the best talented graduates of the top-rank world universities to collaborate;
4. heads of the national educational and innovation systems, aspiring to raise the competitiveness of these systems;
5. major philanthropists, as educational and research enterprises continue to be the most attractive to the charity activity;
6. just by all partial representatives of international and national administrative bureaucracies.

Analysis of the existing global rankings shows that a comparative assessment of universities is based primarily on an assessment of their achievements and capabilities in research and development. In this issue no attention is practically paid to the issue of the quality of education.

At the same time, the fundamental task for the Kazakhstani universities, in contradistinction from Western counterparts, is to provide qualitative education corresponded to the state educational standards and needs of the labor market. In Kazakhstan, in contrast to a number of developed countries, education and science is still administratively separated, so the use of existing global ratings in order to evaluate the competitiveness of the education provided by Kazakhstani universities can only solve the problem indirectly.

Due to the increasing interest of the academic community to the international assessments of Russian universities, the need to determine the place of Russian universities in the world educational system, the importance of developing an assessment tool of competitiveness of Russian higher education in a dynamic measurement, NRA ReytOR implements a project - New Global Ranking of World Universities, which as we hope will be a logical addition to the existing global rankings of universities.

World practice contains three recognized ranking of the best world universities: QS-THES-200 (published since 2004, it is made as a newspaper supplement to "The Times" - The Times Higher Education and the consultant company "Quacquarelli Symonds"), ARWU-500 (since 2003 made by the Institute of Higher Education of Shanghai Jiao Tong University) and Webometrics, ranking of sites of World Universities (published twice a year since 2004, the compiler - Cybermetrics Lab, a member of the Centro de Informacion and Documentacion (CINDOC) at the Supreme Council for Scientific Research of Spain).

Supplement on the higher education to the newspaper "The Times" (The Times Higher Education Supplement, THES) published the rating of the top 200 universities in the world. Rating of THES-QS World University Rankings - is a joint project of THES and QS

(Quacquarelli Symonds), of the company engaged in international education issues. The project exists since 2004. Its purpose is to evaluate the academic level of university, paying attention to the quality of the research and teaching activity with a glance to the international importance of the university. Just after the appearance of rating it caused a lot of comments and feedback. Today it is one of the most influential instruments of the international comparisons in the field of higher education.

The main criteria and methodology of this rating are traditional and do not cause rejection by the scientific community. Evaluation of THES consists of the half of the opinions of experts. Experts interrogate those who have an idea about the issues of higher educational establishments: members of the academic community around the world (the weight of their opinion is 40%) and employers (10%). Last year almost four thousand scientists and eight hundred employers were interviewed. Great importance is given to the analysis of students' learning and the productivity of employees (publications, citation index).

Researchers of THES look through a large number of newspapers and magazines from different countries. It excludes the possibility of remarks about the fact that only publications in the American press are taken into account. Moreover, it is taken into account a number of foreign students and staff, the ratio of faculty to the number of students.

The main emphasis, as the authors of this study think, is on the so-called equivalent inquiry forms. What does it mean? Questionnaires are sent to experts from the scientific community with some restrictions. The university where the expert works is excluded from the list of universities offered to each individual expert for analysis. This helps to avoid bias in their opinions. The authors remind that ranking is constantly improving. This year, for example, calculation of citations of university publications have occurred during the preceding five-year period, rather than ten one, as it was previously. So, the proposals to evaluate the level of the university are taken into account more at present.

In the ranking of 2007 the top five universities had minor changes. Of the top 200 world universities the first place was awarded to Harvard, the second place was given to Cambridge. Second place was divided between Cambridge, Oxford and Yale University, thus improving its results. And at last, Imperial College of London closes the gold top five.

If the top ten does not have surprises, American and British universities have leading positions, so castling among the top 50 is more noticeable. Two Chinese universities stayed there, though they have worsened their results. Chinese University of Hong Kong replaced from the 50 th place to 38th. Canadian and Australian universities have tangible progress ahead. New Zealand, Taiwan, Singapore, Brazilian universities ... are among the top 200. There is no any university from Russia.

Even last year the same ranking contained Moscow State University named after M.V. Lomonosov which was in on the 93 place, while St. Petersburg State University was on the 164 position. In 2009, these universities were not placed in the ranking THES- 200.

Attitude of the country to international ratings often depends on the place of universities in the list. Countries that traditionally occupy a high place in the rankings welcome the idea of international rankings and strengthen their advertising. Outsiders try to ignore such ratings. In our country, there is an opinion among the academic community that the evaluation of universities of different countries done on the equal criteria will not be absolutely objective. It is believed that the foreign ratings are strongly oriented to the

Western standards, and Russian universities, which, now are not separated more with iron curtain, still live on in a different tradition.

Effective filling of universities websites resources is one of the factors which determine the formation of the modern educational services market. Site of the University is its image in the global Internet space, which has more than a billion humans accession. Today, almost all Kazakhstani universities have websites, but, as world rankings show (see below), the relevance of the task is to save and improve the quality of Internet resources. Thus, the analysis of sites' ranking can be viewed as a mechanism that detects weaknesses and indication of ways of improving internet-marketing policy of the university.

From these positions, the most famous world-ranked websites of universities of the world have been drawn up since 2004 by the research group "Laboratorio de Internet" (Spain) in the framework of the project "Webometrics Ranking of World Universities". [2]

Lists of the rating participants are based on the information provided by the sites of the Ministry of Education, as well as by the portals which contain links to web sites of universities. The subject of analysis is the domain of the University, so the sites of departments outside the domain are not considered. Updating of ratings is held twice a year - in January and July.

While developing their methodology authors proceeded from the existing traditions of ratings establishment, according to which the arrangement is made by the rating criteria, which aggregate the chosen rang objects.

Rating criterion on the basis of which the global ranking of sites of universities is constructed, is calculated as the weighted sum of the locations of sites in terms of: Visibility (V), size (S), Special Files (R), Scientific Publications (Sc) with the weights of 50%, 20%, 15 %, 15%, respectively. As it can be seen, the most significant authors of the methods consider such indicators as visibility and size. Here is the logic - if the site is not visible or small, what's the need of it?

Sites of top ten universities of the world is led by the Massachusetts Institute of Technology, and it is followed by the American universities.

Wide recognition of web metrical ranking of universities in the world requires the inclusion of the results of their activity into the evaluation of the qualitative work of the university, for example accreditation. Open web metrical university rankings indicate significant new opportunities in using the site to enhance the learning process, research productivity and competitiveness of the university as a whole.

Thus, conceptually the quality of education includes: Quality of a man; Quality of the content; Quality of educational technology.

The main weak areas of our educational process are: 1) educational technology, methods and tools of evaluation; 2) creativity and innovative thinking of scientific-educational schools; 3) the level of library and information culture. By the way, these negative processes are not allowed to develop the students' skills and abilities of critical thinking and team work, communication skills among students, and as a result the learning process has a low level of research components in the works of students.

Thus, in order to solve the assigned task of the President of our country to a higher education and its entry into the ranking of the best universities in the world, in our opinion, we need to solve the following issues:

- personnel, qualitative providing of the educational process;

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

- positioning in the educational market;
- maximized approach to the leaders of the global education market;
- qualitative information and methodological support of the educational process;
- system-based technologization of educational process of higher educational establishment

LIST OF REFERENCES

1. Послание Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана».
2. World Universities ranking on the Web// Webometrics Ranking of World Universities [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.webometrics.info>– Дата доступа: 10.02.2009.

**KÜLTÜR EVRENİ ULUSLARARASI HAKEMLİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(ISSN: 1308-6197)**

Yayın İlkeleri

1. Kültür Evreni Dergisi yılda dört defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
2. Kültür Evreni Dergisinde [• halk bilimi • edebiyat • iletişim • arkeoloji (kazı bilimi) • sosyoloji (toplum bilimi) • müzik • tarih • antropoloji (insan bilimi) • etnoloji (budun bilimi) • psikoloji (ruh bilimi) • etnografya • dil bilimi • onomastik (ad bilimi)] alanlarında makalelerin yanı sıra; söyleşi, eleştiri, tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.
3. Kültür Evreni Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayın organında veya internette yayımlanmamış olacaktır.
4. Kültür Evreni Dergisinde yayımlanacak yazılar metin olarak; resim, belge, kroki, harita vb. malzemelerle birlikte 20 (yirmi) sayfayı aşmamalıdır. Eğer 20 (yirmi) sayfayı aşma durumu varsa bu yazı I – II ve daha fazla bölümlere ayrılarak değişik sayılarda yayımlanma durumunda kalacaktır.
5. Türkiye Türkçesi ve Türk dilinin diğer şiveleriyle bir Türkçe özet (ortalama 50 kelime), anahtar kelimeler (ortalama 5 kelime) eklenecektir. Türkçe özetin ve anahtar kelimelerin mutlaka bir İngilizce veya Rusça karşılıkları da ölçüler çerçevesinde verilecektir.
6. Türkçe dışında İngilizce ve Rusça ile yazılmış yazılara, yazının Türkçe özeti de eklenecektir.
7. Dergimize Türkçe, İngilizce ve Rusça olmak üzere üç dilde ve Türkçenin diğer şivelerinde (Azeri Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırım Türkçesi, Kazak Türkçesi, Türkmen Türkçesi vb.) yazı kabul edilir.
8. İngilizce, Rusça ve Türkçenin diğer şiveleriyle yazılan yazılara Türkiye Türkçesiyle genişçe bir özet (en az 150 kelime) konulmalıdır.
9. Yazılar; A4 boyutunda, 12 punto büyüklüğünde Windows (Microsoft Word) uyumlu sözcük işlemci programıyla yazılmalıdır. Üst, Alt, Sol ve Sağ marjları 2.5; paragraf aralığı 6 nk, satır aralığı tek verildiğinde yaklaşık Kültür Evreni dergisinin 1 sayfasına tekabül etmektedir. Yazı Türkçe veya İngilizce ise Times New Roman, Azeri Lehçesinde ise Times Roman AzLat (veya benzeri), Rusça ise Times Roman Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları muhakkak olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb var ise baskıya uygun resilasyonlar da gönderilmelidir. Yazılar; Disket / CD kaydı ile birlikte 4 (dört) nüsha hâlinde olmalıdır. Bu yazılardan sadece birinde yazar adı olacak, diğer üç nüshada yazar adı belirtilmeyecektir.
10. Yazılar Times New Roman (11 punto) yazı karakteriyle tek satır aralığıyla yazılacaktır.
11. Metin içindeki alıntılar ve göndermeler yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987: 9). Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle 10 punto ile yazılacaktır. Dipnotlar “DİPNOTLAR” başlığı altında yazının sonunda verilecektir. Metin içinde belirtilen alıntının ve göndermelerin kaynakları “KAYNAKÇA” başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre ad-soyad yazılarak, eserin basım tarihi sırasına göre en sonda yer almaktadır.

12. Dergimize yayımlanmak üzere verilen yazılar; hakem heyeti içinde yer alan konuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla gönderilecektir. İncelemek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu'nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

13. Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

14. Yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazı sahiplerine ait olacaktır. Yayımlanan veya yayımlanmayan yazılar yazarlarına iade edilmez.

**ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ
ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
(ISSN: 1308-6197)**

Основные положения журнала и требования к статьям

1) Журнал **KÜLTÜR EVRENİ — ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ** является ежеквартальным международным изданием, со своей редколлегией.

2) В журнале **KÜLTÜR EVRENİ — ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ** могут быть опубликованы статьи по таким отраслям наук как [• фольклор • литература • социология • археология • музыка • история • антропология • этнология • психология • этнография • языковедение • ономастика], а также критические статьи, обзор нового издания, научные новости.

3) Журнал **KÜLTÜR EVRENİ — ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ** – издание, в котором будут печататься раньше нигде (даже в интернете!) до этого времени неопубликованные статьи.

4) Объем статей для журнала **KÜLTÜR EVRENİ — ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ** в виде рисунков, документов, схем, карт и др. подобных материалов должен составлять не более 20 страниц. Если объем статьи превышает 20 страниц, есть возможность напечатать ее по частям в нескольких номерах.

5) Если статья написана на турецком или других тюркских языках, к ней требуются резюме на турецком, а также на русском или английском языках (примерно 50 слов) и список ключевых слов (примерно 5 слов) с переводом на английский или русский.

6) Статьи, которые будут написаны не на турецком языке, будут дополняться переведенной на турецкий язык аннотацией и названием статьи.

7) Наш журнал принимает статьи, написанные на турецком, русском, английском и на других тюркских языках.

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

8) К статьям, написанным на английском, русском и других тюркских языках должен быть приложен резюме на турецком языке (не менее 150 слов).

9) Верхнее, нижнее, правое и левое поля 2,5. Отступ от левого поля 6. Статьи на турецком и английском должны быть набраны на Times New Roman, если на азербайджанском языке, то на Times Roman AzLat (или похожее), а если на русском, то на Times Roman Cyr (или похожее). Если в статье имеются рисунки, ноты и пр., они должны быть приложены к статье с хорошим качеством пикселя. Статьи принимаются на дискетах или CD в четырех экземплярах, в трех из которых не должно быть указано имя автора, отправляются на адрес издательства.

10) Статьи должны быть набраны в формате А4 в программе Times New Roman, кегль -12, межстрочный интервал - 1.

11) Используемая для написания статьи библиография, должна приводиться после текста статьи в алфавитном порядке (сначала фамилия автора, затем имя). Ссылки на библиографию в тексте выполняются следующим способом: в круглых скобках указывается автор издания, год (разделяется запятой) и страница. Указание страницы разделяется двоеточием. Например: (VorataV 1987: 9.) Если приводятся несколько статей одного и того же автора, то их следует расположить в библиографии по году издания. Для сносок следует использовать 10 размер шрифта Times New Roman.

12) Присланные в издательство статьи, отправляются двум специалистам (по теме статьи) из редколлегии и, согласно их отчету, принимается решение о публикации. Если, по мнению редколлегии, статья требует исправлений, ее высылают обратно автору для доработки. Имена авторов и специалистов не оглашаются, сохраняются в тайне друг от друга.

13) За статьи, опубликованные в журнале, гонорар не оплачивается.

14) Всю ответственность за статьи, опубликованные в журнале, несут авторы.

15) Неопубликованные статьи авторам не возвращаются.